ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА КУЛЬТУРИ, МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА
СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: **ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ (НА ПРИКЛАДІ ВП ВОКМ «МУЗЕЙ МУЖНІХ»)**

Здобувача 2 курсу МАІ групи
Освітньо-професійної програми Середня освіта. Історія та громадянська освіта
Спеціальності А4.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Галузі знань А Освіта
Ступеня вищої освіти другого (магістерського)
Маркова Андрія Миколайовича

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Коляструк Ольга Анатоліївна

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. Інструменти ШІ використовувалися з урахуванням «Політики використання штучного інтелекту в освітній і науковій діяльності Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського»

Здобувач освіти _____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Розширена шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії: _____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2026

АНОТАЦІЯ

Марков А. Формування громадянської свідомості учнівської молоді у музейному просторі (на прикладі ВП ВОКМ «Музей Мужніх»). Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня «магістр» за спеціальністю А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2026.

Вибір теми дослідження визначений необхідністю теоретичного осмислення та розробки дієвих інтерактивних методик діяльності українських музеїв, які працюють із «гарячою» історією сучасної війни. Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичній апробації дидактичного потенціалу інноваційних форм музейної педагогіки у формуванні громадянської свідомості учнівської молоді на підставі аналізу світового та українського досвіду воєнної меморіалізації, зокрема й Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» ВОКМ.

Об’єктом дослідження є процес формування громадянської свідомості учнівської молоді. Предмет дослідження – форми, методи та інтерактивні технології музейної педагогіки як інструменти громадянського виховання.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Структура роботи зумовлена основними завданнями дослідження.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає в тому, що в ній вперше розроблено та теоретично обґрунтовано модель «діалогічної екскурсії» (екскурсії-діалогу) для музеїв військово-історичного профілю, що базується на синтезі методу сократівської бесіди, учнівської рефлексії та інтерактивної роботи з автентичними артефактами. Уточнено специфіку застосування світового комеморативного досвіду в умовах конфлікту на регіональному рівні. Подальшого розвитку набули розуміння механізмів формування громадянської свідомості молоді шляхом створення просторів емпатійного резонансу та подолання «сухого фактажу».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що здобуті теоретичні висновки було трансформовано у реальний освітній продукт – розроблено текст та методику проведення діалогічної екскурсії виставковим проєктом «України щит». Запропонована методика пройшла успішну практичну апробацію на базі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» протягом 2025-2026 рр. Створені матеріали можуть бути використані музейними працівниками для оновлення екскурсійних форматів, а також учителями історії для проведення уроків-екскурсій.

Перший розділ присвячено аналізу стану наукового висвітлення проблеми, джерельної бази, методології та методів студіювання. З'ясовано стан дослідження проблеми та проаналізовано провідні концепції музейної дидактики. Узагальнено репрезентативний масив джерел (нормативно-правові акти, музейна документація, усноісторичні свідчення, речові джерела) та обґрунтовано застосований методологічний інструментарій, що дозволяє всебічно розкрити дидактичні можливості музейного простору.

У другому розділі розглянуто теоретичні засади музейної педагогіки в контексті формування громадянської свідомості учнівської молоді. Простежено еволюцію теоретико-методологічних підходів та концептуалізовано трансформацію музею з пасивного сховища (модель «храму») на відкритий дискусійний майданчик (модель «форуму»). Визначено сутність та базові принципи музейної комунікації, а також проаналізовано теорію «місць пам'яті». Розкрито навчально-виховний потенціал музею як імерсивного середовища, яке сприяє набуттю школярами соціальної та громадянської компетентностей через формування історичної пам'яті, емпатії та суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Розроблено етапи формування громадянської ідентичності та обґрунтовано необхідність відмови від авторитарної дидактики.

У третьому розділі досліджено практичні аспекти та методику воєнної меморіалізації у роботі зі здобувачами освіти. Узагальнено світовий та український досвід візуальної і смислової репрезентації війни, де архітектурно-просторові рішення, автентичні артефакти та імерсивні технології конструюють

«втілений досвід» і формують емоційне тло з урахуванням різних когнітивних стилів молоді за Д. Колбом. Систематизовано інтерактивні форми музейно-педагогічної діяльності (уроки-екскурсії, круглі столи, воркшопи). Представлено авторську розробку концепції «діалогічної екскурсії», яка органічно поєднує метод евристичної (сократівської) бесіди, учнівську рефлексію та наочність. Проаналізовано результати її практичної апробації на базі виставки «України щит» у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ, що підтвердило високий рівень ціннісного залучення різних фокус-груп (учнів ліцеїв, студентів, курсантів) та ефективність перетворення їх із пасивних слухачів на свідомих співтворців історичної пам'яті.

У висновках узагальнено результати дослідження відповідно до поставлених завдань. Доведено, що сучасний музей трансформується на дієвий майданчик для виховання критично мислячого громадянина, а інтеграція інноваційних форматів дозволяє перетворити травматичне минуле на джерело суспільної стійкості.

Ключові слова: громадянська свідомість, учнівська молодь, музейна педагогіка, воєнна меморіалізація, діалогічна екскурсія, історична пам'ять, «Музей Мужніх», музейна комунікація, комеморативні практики.

SUMMARY

Markov A. Student's civic consciousness formation in the museum space on the basis of detached unit "Museum of the Courageous" of Vinnytsia Regional Museum of History and Nature. Master's thesis for the degree in specialty A4.03 Secondary Education (History and Civic Education). Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, 2026.

The choice of the research topic is driven by the need to theoretically conceptualize and develop effective methodologies for Ukrainian museums working with the "hot" history of the ongoing war. The aim of the study is to theoretically substantiate and practically test the didactic potential of innovative forms of museum pedagogy in shaping the civic consciousness of student youth. This is achieved through

the analysis of global and Ukrainian experiences in war memorialization, specifically within the detached unit “Museum of the Courageous”.

The object of the research is the process of forming student’s civic consciousness, while the subject encompasses the forms, methods, and interactive technologies of museum pedagogy as tools for civic education.

The practical significance of the findings is demonstrated by transforming theoretical conclusions into a tangible educational product: the methodology and text for a dialogic excursion based on the “Shield of Ukraine” exhibition project. This methodology was successfully tested at the “Museum of the Courageous” during 2025-2026. The developed materials can be utilized by museum professionals to update formats and by history teachers to conduct museum-based lessons.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, references, and appendices.

The first chapter analyzes the historiography, source base, and methodological framework, comprehensively revealing the didactic possibilities of the museum space.

The second chapter examines the theoretical foundations of museum pedagogy, tracing the evolution of museums from a passive “temple” model to an open “forum” model. It explores the museum’s potential as an immersive environment that fosters social and civic competencies through historical memory formation, empathy, and subject-subject interaction, while also justifying the need to abandon authoritarian didactics.

The third chapter investigates the practical aspects of war memorialization in educational work. It systematizes interactive educational formats and presents the author’s conceptual “dialogic excursion”. Practical testing among various focus groups – including lyceum students, university students, and military cadets – confirmed its effectiveness in ensuring high value-based engagement and transforming participants from passive listeners into conscious co-creators of historical memory.

The conclusions confirm that the modern museum is transforming into a powerful platform for raising critically thinking citizens, and the integration of innovative formats allows a traumatic past to become a source of social resilience.

Keywords: civic consciousness, student youth, museum pedagogy, war memorialization, dialogic excursion, historical memory, “Museum of the Courageous”, museum communication, commemorative practices.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ 2

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 8

ВСТУП 9

Розділ 1. СТАН НАУКОВОГО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СТУДІЮВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 14

1.1 Стан наукового висвітлення проблеми 14

1.2 Джерельна база дослідження 22

1.3 Методологія та методи студіювання проблеми 30

Розділ 2. МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ 34

2.1 Поняття музейної дидактики та еволюція теоретико-методологічних підходів у ній 34

2.2 Навчально-виховний потенціал музею у громадянському становленні школярів 44

Розділ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДИКА ВОЄННОЇ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ У РОБОТІ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ 67

3.1 Світовий та український досвід візуальної та смислової репрезентації війни у музейному просторі 67

3.2 Інтерактивні технології та форми музейно-педагогічної діяльності 92

3.3 Діалогічна екскурсія як інструмент формування громадянської свідомості: розробка та апробація на базі «Музею Мужніх» 112

ВИСНОВКИ 132

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 134

ДОДАТКИ 149

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AR – Засоби доповненої реальності

ICOM – Міжнародна рада музеїв

N. U. – Невідома особа

VR – Технології віртуальної реальності

АТО – Антитерористична операція

БПЛА – Безпілотний літальний апарат

ВП ВОКМ – Відокремлений підрозділ Вінницького обласного краєзнавчого музею

ВПУ – Вище професійне училище

ВЦПТО – Вінницький центр професійно-технічної освіти

ГО – громадська організація

ГУР – Головне управління розвідки

ЗСУ – Збройні Сили України

КЗ – Комунальний заклад

МЦВВВ – Меморіальний центр Вітчизняної війни у Вуковарі

НУШ – Нова українська школа

ОбрТрО – Окрема бригада територіальної оборони

ОГШБр – Окрема гірсько-штурмова бригада

ОМБр – Окрема механізована бригада

ООС – Операція об’єднаних сил

РСЗВ – Реактивна система залпового вогню

ТОТ – Тимчасово окуповані території

ТрО – Територіальна оборона

УІНП – Український інститут національної пам’яті

ХНУПС – Харківський національний університет Повітряних Сил

ЮНА – Югославська народна армія

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. В умовах екзистенційної російсько-української війни, відлік якої розпочався у 2014 р., та повномасштабного вторгнення 2022 р., система освіти перестає бути простим механізмом передачі знань. Сучасні суспільно-політичні виклики вимагають формування в учнівської молоді стійкої громадянської компетентності, здатності до критичного мислення та глибокого усвідомлення власної національної ідентичності. Саме історична пам’ять виступає фундаментом для кристалізації цих ціннісних орієнтирів. Однак практика доводить, що традиційна шкільна освіта, обтяжена формалізованими підходами та браком часу на рефлексію, часто не здатна забезпечити необхідний рівень емоційного залучення підлітків до опрацювання складного травматичного досвіду. Сухі факти не формують емпатії, яка є базовою умовою для становлення свідомого громадянина.

У цьому контексті музейний простір постає як унікальне імерсивне середовище та класичне «місце пам’яті», здатне подолати психологічну й часову дистанцію між історією та сучасним школярем. Відбувається зміна парадигми, де сучасний музей еволюціонує від закритого елітарного «храму» до відкритого дискусійного «форуму», де формується «втілений досвід» (embodied experience). Особливого значення набувають інституції, що працюють із «гарячою» історією сучасної війни. Яскравим прикладом такої платформи є Відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею, який зберігає пам’ять про героїв Революції Гідності та російсько-української війни. Завдяки впровадженню інноваційних практик музейної педагогіки, використанню автентичних артефактів та мікроісторичних наративів, такий простір трансформується на дієвий майданчик для суб’єкт-суб’єктної взаємодії, де відбувається перехід від абстрактного патріотизму до усвідомленої громадянської дії. Необхідність теоретичного осмислення цього потенціалу та розробки дієвих інтерактивних методик для вітчизняних музеїв зумовлює актуальність нашого дослідження.

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження складають праці, що розкривають сутність музейної педагогіки, історичної пам'яті та громадянської свідомості. Концептуальні засади музейної комунікації та трансформації музеїв досліджували Д. Камерон та Ф. Вайдахер. Проблеми становлення музейної педагогіки в Україні, її принципи та освітній потенціал ґрунтовно висвітлені у працях О. Караманова, І. Удовиченко, О. Міхна, Т. Бєлофастової, Н. Ковчин.

Психолого-педагогічні аспекти формування громадянської компетентності та ідентичності аналізувалися Т. Ремех та І. Петровською. Важливе значення для нашого дослідження мають теорія експеріенційного навчання Д. Колба та праці Г. Савеніє і П. де Бруїйн щодо формування історичної емпатії у школярів.

Специфіка візуальної репрезентації війни та творення мілітарних наративів у музейному просторі розглядається крізь призму праць В. Хархун, а також дослідників закордонного комеморативного досвіду: А. Бен-Амоса, К. Міхти та І. Дегмечич. Теоретичні засади впровадження сократівської бесіди, що стала основою нашої практичної розробки, спираються на дослідження О. Нефедченко, а механізми учнівської рефлексії – на праці Т. Коршевнюк.

Наукова актуальність теми полягає у недостатній розробленості питання використання музейного простору як чинника громадянського виховання в сучасній українській педагогіці. Потребують уточнення поняття «музейна педагогіка» у контексті громадянської освіти, історії України, критерії ефективності формування громадянської свідомості у музейному середовищі, методичні підходи до побудови співпраці між музеями, школами та місцевими громадами.

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської свідомості учнівської молоді.

Предмет дослідження – форми, методи та інтерактивні технології музейної педагогіки як інструменти громадянського виховання (на прикладі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтувані та практичній апробації дидактичного потенціалу інноваційних форм музейної педагогіки у формування громадянської свідомості учнівської молоді шляхом аналізу світових та українських практик воєнної меморіалізації (на базі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею).

Відповідно до мети, об'єкта та предмета визначено такі **завдання дослідження:**

1. З'ясувати стан дослідженості проблеми та наукові підходи до музейної педагогіки у контексті формування громадянської свідомості учнівської молоді.
2. Узагальнити світовий та український досвід візуальної та смислової репрезентації війни у музейному просторі як основи для створення «втіленого досвіду» та емпатії.
3. Систематизувати інтерактивні технології музейно-педагогічної діяльності та обґрунтувати перехід від монологічних форматів до суб'єкт-суб'єктної взаємодії.
4. Розробити концепцію «діалогічної екскурсії», здійснити її практичну апробацію на базі виставки «України щит» у Відокремленому підрозділі «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею та проаналізувати її ефективність у роботі з учнівською молоддю.

Методологія та методи дослідження. Дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, системності, історизму та всебічності. Для досягнення мети застосовано комплекс методів: загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування, узагальнення) – для опрацювання наукової літератури та визначення понятійно-категоріального апарату; спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-антропологічний) – для компаративного аналізу світових та українських комеморативних практик і мікроісторичних наративів; педагогічні та емпіричні (моделювання, педагогічний експеримент, метод евристичної бесіди, аналіз результатів діяльності) – для розробки структури діалогічної

екскурсії, її апробації на фокус-групах здобувачів освіти та оцінки результативності через аналіз зворотного зв’язку аудиторії.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше розроблено та теоретично обґрунтовано модель «діалогічної екскурсії» (екскурсії-діалогу) для музеїв військово-історичного профілю, що базується на синтезі методу сократівської (евристичної) бесіди, цілеспрямованої учнівської рефлексії та інтерактивної роботи з автентичними артефактами;

уточнено специфіку застосування світового комеморативного досвіду (парситипативність, мікроісторія, деконструкція міфів) в умовах «гарячої» стадії конфлікту на регіональному рівні;

подальшого розвитку набули розуміння механізмів формування громадянської свідомості молоді в умовах російсько-української війни шляхом подолання «сухого фактажу» через створення просторів емпатійного резонансу.

Практичне значення одержаних результатів. Здобуті теоретичні висновки було трансформовано у реальний освітній продукт – розроблено повноцінний текст та методику проведення діалогічної екскурсії виставковим проєктом «України щит». Запропонована методика пройшла успішну практичну апробацію на базі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею протягом 2025-2026 рр. із залученням учнів середніх шкіл, студентів професійно-технічних закладів та курсантів. Створені матеріали, підходи до аналізу трофеїв та особистих історій героїв можуть бути використані музейними працівниками для оновлення екскурсійних форматів, а також учителями історії та громадянської освіти для проведення уроків-екскурсій і заходів національно-патріотичного виховання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дослідження пройшли апробацію на всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях: ІІІ Всеукраїнська наукова студентська конференція «Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.» (м. Ужгород, 26-27 лютого 2026 р.); Регіональна студентська

конференція з історії «Науковий старт» (м. Умань, 29 жовтня 2026 р.); XXXVIII Вінницька всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція (м. Вінниця, 06 листопада 2026 р.).

***Публікації*:**

1. Марков А. Джерельна база дослідження комеморативних практик ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*: матеріали XXXVIII Вінниц. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 6 листоп. 2026 р. / ред. кол.: О. А. Мельничук (відп. ред.), Т. Д. Каменщук, С. Ю. Юзвак, Н. В. Жмуд (відп. секр.) та ін. Вінниця: ТВОРИ, 2026. С. 211-216;

2. Марков А. Дидактичний потенціал музейного простору ВП «Музей мужніх» ВОКМ. *Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014–2025 рр.*: матеріали III Всеукр. наук. студ. конф., м. Ужгород, 26-27 лют. 2026 р. / ред. кол.: В. Андрейко, І. Шніцер, І. Дробот та ін. Ужгород, 2026. С. 136-142;

3. Марков А. Досвід воєнної музейної меморіалізації на прикладі Меморіального центру Вітчизняної війни у Вуковарі. *Науковий старт*: зб. матеріалів регіон. студ. конф. з історії, м. Умань, 29 жовт. 2026 р. Умань: Уманський нац. ун-т, 2026. С. 126-129;

4. Марков А. Становлення музейної педагогіки як науки. Вісник студентського наукового товариства факультету історії і міжнародних відносин. Вип. 22. Збірник наукових праць. Вінниця, 2026. С. 227-236.

Структура дослідження зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (восьми підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (144 позиції), додатків. Загальний обсяг роботи становить 214 сторінок, з них основний текст викладений на 125 сторінках.

Розділ 1
СТАН НАУКОВОГО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СТУДІЮВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового висвітлення проблеми

Формування громадянської свідомості учнівської молоді засобами музейної педагогіки потребує комплексного наукового осмислення та спирається на ґрунтовний теоретико-методологічний фундамент. Розкриття теми магістерського дослідження передбачає глибоке занурення у провідні концепції музейної дидактики та врахування психології сприйняття. Ця основа є необхідною умовою для розробки авторської методики екскурсії-діалогу та аналізу новітніх практик меморіалізації. Такий підхід забезпечує чіткі теоретичні рамки дослідження та формує цілісне бачення порушеної проблеми.

Фундаментальне значення для визначення педагогічного потенціалу музейного простору має докторська дисертація О. Караманова «Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України»[1]. Вчений здійснює комплексний аналіз специфіки, змістовного наповнення та ключових напрямків освітньої роботи вітчизняних музеїв. Автор розкриває концептуальні основи налагодження комунікації зі школярами та студентством, пропонуючи дієві моделі партнерства між викладачами та музейними співробітниками безпосередньо в експозиційному просторі. Окрім обґрунтування власної моделі музейної педагогіки, О. Караманов зосереджується на зміні музею в інноваційний осередок навчання в реаліях сучасного «суспільства знань», деталізуючи психолого-педагогічні нюанси взаємодії із закладами освіти та перспективи подальшого розвитку цієї галузі.

[1] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. 485 с.

Методологічні засади музейної педагогіки, її базові принципи та форми роботи детально висвітлені у наукових розвідках І. Удовиченко[1]. Дослідниця здійснює ґрунтовний огляд засадничих понять та узагальнює набутий фаховий досвід, зосереджуючи увагу на теоретичному підґрунті галузі. Водночас авторка пропонує дієві прикладні засоби для організації освітньої діяльності закладів збереження пам'яті. Наголошується, що така робота має безпосередньо сприяти становленню гармонійної особистості та вихованню свідомого громадянина успішної держави. Окреслений у праці підхід становить неабияку практичну цінність для музейних працівників, які втілюють освітнє призначення експозицій, а також для здобувачів вищої освіти педагогічних і музеєзнавчих спеціальностей, викладачів та батьків.

Для розуміння еволюції музейної комунікації та трансформації закладу культури з пасивного сховища на дискусійний майданчик визначальною стала концепція канадського музеолога Д. Камерона[2]. Дослідник діагностує кризу самовизначення тогочасних культурних установ, спричинену конфліктом між їхнім традиційним призначенням як непорушного «храму» та вимогою стати суспільним «форумом». Згідно з його підходом, «музей-храм» має слугувати місцем збереження та об'єктивного осмислення загальновизнаних здобутків, де людина здатна звірити власне бачення світу з усталеною дійсністю. На противагу цьому, «форум» розглядається як майданчик для гострих дебатів, суспільних викликів, творчих експериментів та випробування новаторських ідей. Науковець категорично застерігає від спроб злиття цих двох кардинально різних функцій у межах одного закладу, адже це загрожує як знеціненням визнаних історичних пам'яток, так і придушенням свободи новітніх проявів. Для повноцінного культурного розвитку автор пропонує створювати відокремлені незалежні майданчики-форуми, які б діяли пліч-о-пліч із реформованими, загальнодоступними музеями-храмами, постачаючи їм осмислений у суперечках матеріал майбутнього збереження.

---

[1] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. 72 с.
[2] Cameron D. F. The Museum, a Temple or the Forum. *Curator: The Museum Journal*. 1971. Vol. 14, no. 1. P. 11-24.

Питання орієнтації сучасної експозиції на компетентного відвідувача та використання невербальних комунікативних засобів ґрунтовно досліджено у праці австрійського музеолога Ф. Вайдахера «Загальна музеологія»[1]. Автор поєднує класичні та новаторські погляди на природу музейної справи, роблячи особливий наголос на її суспільному призначенні. Дослідник докладно пояснює шляхи заохочення відвідувачів до участі в житті установи, застосування міжгалузевих підходів, а також сучасних способів взаємодії та управління. Окрім висвітлення історичного становлення музейництва та засадничих понять наукової теорії, науковець аналізує технічні, правові, фінансові й суспільні передумови роботи таких закладів.

Концептуалізація музею як інституту збереження колективного минулого розкривається через статтю Є. Іщенка, який досліджує теорію «місць пам'яті» французького історика П. Нора[2]. Автор детально розглядає суспільні передумови, що змінили співвідношення між історією та колективним досвідом і зумовили настання сучасної доби вшанування минулого. Дослідник обґрунтовує думку, що пам'ять про минувшину є не лише шляхом передавання знань, а й визначальною основою для самовизначення як окремої людини, так і всього суспільства. Окрім цього, у праці наголошується на зміщенні акцентів у сприйнятті самобутності, яка нині перетворюється з суто особистісного явища на суспільне. Такий підхід підкреслює безперервність розвитку колективного світогляду та множинність його виявів, що дозволяє розглядати спеціалізовані простори збереження спадщини як осередки, де ця пам'ять кристалізується та підтримує зв'язок поколінь.

Оскільки ключовим завданням нашого дослідження є формування громадянської свідомості, для аналізу сутності та структури громадянської компетентності було залучено наукові праці Т. Ремех[3]. Дослідниця детально

[1] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. 632 с.
[2] Іщенко Є. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. Питання культурології. 2020. № 36. С. 49-59. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044
[3] Ремех Т. Суть і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34-41.

розкриває природу та складники цього феномену, зважаючи на докорінне оновлення освітніх стандартів. Авторка здійснює огляд теоретичних підходів до вивчення проблеми, визначає практичні ознаки сформованості відповідних якостей в учнів, а також з'ясовує взаємозв'язок між спорідненими поняттями «громадянськість» і «громадянська компетентність».

Психологічні механізми та етапи становлення громадянської ідентичності особистості глибоко проаналізовані в дослідженнях І. Петровської[1]. Зокрема, науковиця розглядає цей феномен як особливий вияв організаційної ідентичності, що полягає в самовизначенні людини в межах держави та прийнятті нею ролі громадянина, що безпосередньо спрямовує її суспільну поведінку. Авторка обґрунтовує, що це багаторівневий та динамічний процес, який закономірно проходить перцептивно-системний, нормативно-спільнотний та індивідуально-інтеграційний етапи розвитку. Протягом цих періодів відбувається якісна трансформація усвідомлення особистістю власного місця, ролі та рівня активності в системі взаємин із державою та суспільством. Цей рух забезпечується цілим комплексом психологічних рушійних сил, серед яких виокремлюється внутрішнє прийняття суспільних установок, наслідування наявних моделей поведінки, наповнення поняття громадянства особистісними смислами, практичне втілення власних переконань, а також глибоке осмислення особистого досвіду взаємодії з державними інституціями та співгромадянами.

Для обґрунтування диференційованого підходу до учнівської аудиторії та врахування особливостей сприйняття інформації застосовано теорію експеріенційного навчання Д. Колба[2]. У цій праці розкрито значущість згаданої концепції для осмислення поведінки відвідувачів і проєктування експозицій, здатних збагатити пізнавальний досвід публіки та зробити музейний простір доступнішим. Водночас дослідники не обмежуються теоретичним викладом,

[1] Petrovska I. Psychological model of civic identity formation. Journal of Education Culture and Society. 2021. Vol. 12, no. 2. P. 167-178. DOI: https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178
[2] Гохстрат Е., Гейн А. Теорія навчання Девіда Колба в музеї: Мрійник, Мислитель, Прагматик, Діяч. Київ: Видавець Чередниченко А. М., 2015. 96 с.

адаптованим до специфіки таких закладів, а й аналізують прикладні здобутки низки нідерландських музеїв.

Специфіка подолання психологічної та часової дистанції між сучасним школярем і травматичним минулим розкривається завдяки дослідженням Г. Савеніє та П. де Бруїйн[1]. Вони аналізують безперервну взаємодію між пізнавальним та чуттєвим рівнями засвоєння історії в музейному середовищі. Науковці наголошують, що для цілісного розуміння минулого замало викликати лише душевний відгук, оскільки необхідне також осмислення історичних подій та постатей у відповідних обставинах їхнього часу. На основі вивчення шкільних занять, присвячених долям дітей у роки Другої світової війни, автори показують, як завдяки зверненню до особистих розповідей, справжніх пам'яток та розкриттю нових і різноманітних поглядів вдається успішно залучити до роботи учнів, для яких ця історія спочатку здавалася далекою. Результати їхнього дослідження підтверджують, що експозиції слугують дієвим простором для формування навичок історичного співпереживання молоді.

Візуальна та смислова репрезентація російсько-української війни у музейному просторі аналізується крізь призму наукового доробку В. Хархун[2]. Дослідниця доводить, що після повномасштабного вторгнення провідні українські музей осмислюють війну через чітке протиставлення «ми – вони», зосереджуючись на муках цивільного населення та самопожертві полеглих оборонців. Авторка вводить поняття «пам'яті, що воює», яка витворюється безпосередньо під час бойових дій завдяки показу справжніх речових доказів. На її переконання, таке збереження минулого покликане виконувати функції історичного свідчення, плекання національної незламності та висловлення спільної скорботи.

[1] Savenije G., Bruijn P. Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement. International Journal of Heritage Studies. 2017. Vol. 23, no. 9. P. 832-845. DOI: https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1339108

[2] Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. Nationalities Papers. 2025. P. 1-25. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089

Розробка авторської методики діалогічної екскурсії вимагала опертя на дидактичні теорії, зокрема на дослідження О. Нефедченко щодо сократівської бесіди[1]. Науковиця аналізує розвиток цього методу та його здатність перетворювати пасивне, монологічне навчання на активний пізнавальний пошук. Дослідниця доводить, що впровадження діалогічних засад розвиває творче мислення, формує навички ставити змістовні запитання та глибоко осмислювати почутий матеріал. Особливо цінними для нашого дослідження є висновки авторки про те, як саме евристична бесіда допомагає відійти від простої передачі фактів і перетворити розповідь, екскурсію чи дискусію на спільне створення нових сенсів та усвідомлену діяльність.

Важливість учнівської рефлексії як невід'ємної складової самостійної пізнавальної діяльності у музейному просторі обґрунтовано в наукових розвідках Т. Коршевнюк[2]. Дослідниця розглядає рефлексію як цілеспрямований процес оцінювання набутого досвіду, що сприяє не лише інтелектуальному розвитку, а й формуванню ціннісної сфери школяра. Наголошується, що ці універсальні вміння допомагають дитині об'єктивно оцінювати власні можливості, конструктивно реагувати на помилки та брати відповідальність за результати навчання. Водночас авторка вказує на тісний зв'язок самоаналізу з критичним мисленням, адже рефлексивна діяльність вимагає здатності самостійно фіксувати прогалини у знаннях, шукати нові шляхи для подолання труднощів та глибоко осмислювати особистий поступ.

Оскільки робота безпосередньо присвячена практичним аспектам воєнної меморіалізації, вагому частину теоретичної бази складають наукові праці про діяльність конкретних музеїв як просторів пам'яті та формування суспільної свідомості.

---

[1] Нефедченко О. Сократівська діалогічна евристика та її розвиток у зарубіжній і вітчизняній освіті. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. № 5(69). С. 132-145. URL: https://doi.org/10.24139/2312-5993/2017.05/132-145

[2] Коршевнюк Т. Розвиток рефлексивних умінь учнів як завдання сучасної освіти. Scientific practice: modern and classical research methods: збірник наукових праць. Boston, USA, 2021. С. 151-153. URL: https://doi.org/10.36074/logos-15.10.2021.44

Для розуміння зарубіжного досвіду конструювання імерсивних комеморативних просторів та інструментів «м'якого мілітаризму» («Soft militarism») базовими є дослідження діяльності Музею Пальмаха в Ізраїлі, представлене в праці А. Бен-Амоса[1]. Автор аналізує відмову сучасних музеїв від традиційних експонатів на користь просторів, орієнтованих на емоційне залучення аудиторії. Дослідник застерігає, що подібні заклади ризикують перетворитися на інструменти влади для нав'язування однобічної картини минулого. На прикладі ізраїльського Музею Пальмаха вчений детально розглядає, як поєднання візуальних засобів, декорацій та жорсткого контролю за маршрутом відвідувачів дозволяє створити ефект тотального занурення та цілеспрямовано формувати офіційну історичну пам'ять.

Політика пам'яті та подолання «педагогіки сорому» на прикладі Музею Варшавського повстання у Польщі глибоко проаналізовані в наукових розвідках К. Міхти[2]. Авторка розглядає цей заклад як новаторський простір, де історична пам'ять формується через глибокий емоційний відгук відвідувача та особливі оповідні засоби побудови експозиції. Замість традиційного відстороненого огляду речей, музей пропонує занурення в атмосферу повстання, зображуючи учасників подій як звичайну молодь, яка товаришувала, закохувалася та намагалася радіти життю навіть в умовах війни. Такий спосіб подачі матеріалу дозволяє сучасному глядачеві ототожнювати себе з героями минулого, перетворюючи їх на яскраві взірці для наслідування. Спираючись на світові зразки пам'ятних установ із потужним освітнім складником, творці експозиції перетворили музей на дієве середовище для плекання патріотизму та відновлення національної гордості, що допомагає подолати суспільне відчуження від власної історії.

Специфіка збереження пам'яті через автентичність «місця травми» та реалізація державних освітніх проєктів для школярів розкривається завдяки

[1] Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. Museum History Journal. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 147-167. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047
[2] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. 296 p. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673

дослідженням І. Дегмечич на прикладі Меморіального центру Вітчизняної війни у Вуковарі[1]. Дослідниця наголошує, що цей заклад виконує завдання простору пам'яті, просвітництва, наукового пошуку та збереження свідчень. Його постійна виставка відтворює перебіг бойових дій і пропонує огляд збереженої зброї, імітацію поля бою, а також розташовані в підвалах військових казарм точні копії таборів для полонених, де умови утримання передано через світлини та документальні кадри. Окрім накопичення речових джерел та догляду за історичними будівлями, меморіал став осередком обов'язкової державної ініціативи школярів, яка передбачає відвідування низки місцевих закладів культури і завершується заняттями з виховання злагоди та порозуміння, що має на меті подолати наслідки війни та суспільний розкол серед молодого покоління.

Трансформація українського музейного ландшафту в умовах сучасної війни, формування нових виставкових концепцій та подолання совєтських шаблонів меморіалізації розглядаються у спільних публікаціях С. Муравської та І. Гнідик[2]. Дослідниці аналізують життєстійкість музейних закладів у перші пів року повномасштабного вторгнення, розкриваючи досвід порятунку колекцій та адаптації інституцій до умов збройного конфлікту. Увагу зосереджено на виставкових проєктах, присвячених російській агресії, а також на розгортанні нових освітніх ініціатив для різних верств населення. Авторки наголошують, що цей безпрецедентний приклад доводить здатність культурних осередків ефективно функціонувати навіть під час бойових дій та окреслює потребу подальшого вивчення таких механізмів пристосування.

Безпосереднє вивчення діяльності відокремленого підрозділу Вінницького обласного краєзнавчого музею та його значення для збереження пам'яті спирається на фахові публікації А. Войнаровського, Т. Войнаровської та О. Гордієнко[3]. Науковці розкривають визначальне покликання цього закладу, яке

[1] Degmečić I. Š. The Memorial Centre of Homeland War Vukovar, Croatia. Témoigner. Entre histoire et mémoire. 2016. No. 123. P. 178-182. DOI: https://doi.org/10.4000/temoigner.5470

[2] Muravska S., Hnidyk I. Ukrainian Museums' Exhibitions and Educational Programmes During the First Six Months of War. Museum and Society. 2023. Vol. 21, no. 2. P. 33-39. DOI: https://doi.org/10.29311/mas.v21i2.4295

[3] Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Російська агресія*

полягає у збиранні свідчень та збереженні згадок про нинішні події. Здобутки такої праці безпосередньо відображаються у виставковій діяльності, що відіграє вагому суспільно-освітню роль. Завдяки музейним заходам відбувається виховання любові до батьківщини, спростування відвертих ворожих вигадок та знешкодження шкідливих інформаційних впливів. Дослідники наголошують, що в умовах безперервного збройного протистояння увічнення звитяги вимагає залучення всього суспільства. Саме музейне середовище постає тим осередком, де спільна праця військових, цивільних та різних громадських об'єднань задля запису, збереження й осмислення пережитого забезпечує міцність та неперервність національної пам'яті.

Отже, представлений стислий огляд наукової літератури свідчить про глибоку зацікавленість українських і зарубіжних дослідників питаннями музейної педагогіки, комеморативних практик та формування громадянської ідентичності в умовах кризових суспільних трансформацій. Проаналізовані праці закладають міцний методологічний фундамент для переходу до емпіричної частини дослідження, дозволяючи науково обґрунтувати розробку та впровадження дієвої методики екскурсії-діалогу на базі Відокремленого підрозділу Вінницького обласного краєзнавчого музею «Музей Мужніх».

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дослідження становить репрезентативний масив матеріалів, який дозволяє всебічно розкрити дидактичні можливості музейного простору в процесі формування громадянської свідомості учнівської молоді на прикладі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Залучений комплекс матеріалів поділено на такі групи:

- нормативно-правові та розпорядчі документи;
- діловодна та науково-експозиційна документація;

проти України (2014-2025). Метапростори війни: монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 174-182.

- джерела особового походження;
- речові джерела;
- візуальні й електронні медіаджерела.

Фундаментальну основу утворюють писемні джерела нормативно-правового та розпорядчого характеру, які окреслюють легітимну рамку функціонування освітніх і меморіальних інституцій. Базовими для розуміння сучасних педагогічних цілей є Закон України «Про освіту»[1] та «Концепція Нової української школи»[2], що нормативно закріплюють компетентнісний підхід і визначають громадянську відповідальність як наскрізне вміння здобувачів освіти. Правові засади музейної діяльності безпосередньо регламентуються Законом України «Про музеї та музейну справу»[3], який гарантує виконання музеями не лише фондової, а й культурно-освітньої та науково-дослідної функцій. Визначальне значення для аналізу державної політики пам'яті мають Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»[4] та Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років»[5], які формують концептуальний апарат меморіалізації збройних конфліктів. Європейський контекст викладання складних історичних тем спирається на «Рекомендацію Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі»»[6]. На локальному рівні створення та предметне поле музею зафіксовано в Рішенні Вінницької обласної ради «Про питання діяльності об'єктів спільної власності

[1] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
[2] Концепція Нової української школи: від 27 жовтня 2016 року / *Міністерство освіти і науки України. Офіц. вид*. Київ: КабМін України, 2018. 40 с.
[3] Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР : станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text
[4] Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text
[5] Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text
[6] Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі»: Рек. Ради Європи від 31.10.2001 № Rec(2001) 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729#Text

територіальних громад…» №922 від 29.10.2020 р.[1] та Рішенні виконавчого комітету Вінницької міської ради «Про проєкт рішення міської ради…» №1328 від 12.06.2025 р.[2] Залучення цих документів дозволяє обґрунтувати юридичний та суспільний запит на використання інструментарію музейної педагогіки для патріотичного виховання.

Надзвичайно важливою для розкриття практичних аспектів дослідження є діловодна та науково-експозиційна документація музейних установ. До цієї категорії належать неопубліковані матеріали Наукового фонду Вінницького обласного краєзнавчого музею. Центральне місце посідає розроблений текст діалогічної екскурсії виставкою «України щит»[3]. Документ дозволяє дослідити механізми впровадження «сократівської бесіди» та емпатичного моделювання безпосередньо в експозиційному просторі. Динаміку та тематичне спрямування роботи закладу детально розкривають «Звіт про роботу відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею за 2025 р.»[4] та «Журнал обліку екскурсій відокремленого підрозділу «Музей Мужніх»…»[5]. Крім того, напрямки виставок «Нескорений Майдан»[6], «Бойовий шлях 120-ї окремої бригади територіальної оборони»[7], а також у прес-релізі до круглого столу «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)»[8]. Інституційний досвід провідних українських закладів порівнюється на

[1] Про питання діяльності об’єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області: Рішення Вінницької обласної ради 46 сесії 7 скликання №922 від 29.10.2020 р. Вінницька обласна рада. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf

[2] Про проєкт рішення міської ради «Про внесення змін до рішення міської ради від 25.29.2020 №2415 зі змінами»: Рішення виконавчого комітету Вінницької міської ради №1328 від 12.06.2025. Вінницька міська рада. URL: https://2021.vmr.gov.ua/Docs/ExecutiveCommitteeDecisions/2025/%E2%84%961328%2012-06-2025.pdf

[3] Текст кураторської діалогічної виставкою «УКРАЇНИ ЩИТ». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026. 16 с.

[4] Звіт про роботу відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею за 2025 р. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025

[5] Журнал обліку екскурсій відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. URL: https://docs.google.com/document/d/17S8OKyiWAZ7W7q9TIzwdOUb3TNC1_zx5cWdIJXvUM7Q/edit?usp=sharing

[6] Прес-реліз до виставки «Нескорений Майдан». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025.

[7] Прес-реліз до виставки «Бойовий шлях 120-ої окремої бригади територіальної оборони» (до 11-ї річниці російсько-української війни та 3-ої річниці повномасштабного вторгнення рф в Україну). *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025.

[8] Прес-реліз до круглого столу «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

основі аналізу «Концепції Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності»[1] та «Статуту Національного музею історії України у Другій світовій війні»[2]. Опрацювання цієї підгрупи джерел засвідчує еволюцію інституційних підходів від консервативного експонування до активної інтерактивної взаємодії.

Окрему і глибоко емоційну цінність мають джерела особового походження – усноісторичні свідчення. Зібрані музейними працівниками свідчення учасників бойових дій та їхніх родин слугують фундаментальною основою для побудови персоналізованих мікроісторичних наративів експозиції. Цей масив аудіовізуальних джерел, що зберігається в науковому фонді Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею, дозволяє зафіксувати не лише фактологічні дані, а й зберегти емоційне тло, що є критично важливим для конструювання емпатичного простору. Варто зауважити, що наразі ці матеріали залишаються неопублікованими. Така закритість зумовлена етичними аспектами та особистими побажаннями окремих респондентів, які надали згоду на широке оприлюднення своїх свідчень виключно після перемоги України та скасування воєнного стану. Зокрема, для усвідомлення подій Революції Гідності неоціненним є досвід живого свідка тих подій Сергія Васильченка[3]. Практичні аспекти відтворення фронтового побуту, як-от створення інсталяції бойового бліндажа, деталізуються через свідчення Олександра Лунгу[4]. Особисті переживання та бойовий шлях військовослужбовців фіксуються в інтерв'ю Василя Любуні[5]. Історія

[1] Концепція Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Київ, 2017. 30 с.
[2] Статут Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс: нова редакція. Київ, 2026. 20 с.
[3] Відеоінтерв'ю з Сергієм Васильченком. Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2023.
[4] Відеоінтерв'ю з Олександром Лунгу. Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2024.
[5] Відеоінтерв'ю з Василем Любунею. Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2024.

врятованого життя, матеріалізована у пробитому шоломі, повноцінно розкривається завдяки відеосвідченням його власника – Владислава Баліцького[1].

Своєю чергою, об'єктивно виміряти результативність педагогічного впливу цих наративів на відвідувачів, зокрема молодь, дозволяє «Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею»[2]. Здійснений аналіз залишених у ній записів виступає емпіричною базою для верифікації емоційно-ціннісної реакції аудиторії на запропоновані діалогічні формати роботи. Відгуки безпосередньо фіксують спрацювання механізму емпатичної рефлексії, перетворюючи абстрактний дидактичний задум на задокументований зворотний зв'язок від цільової аудиторії, що підтверджує успішність впроваджених методик.

Невід'ємною складовою джерельної бази, специфічною саме для музейного дослідження, є автентичні речові джерела. Хоча вони фізично інтегровані в експозиційний простір і фіксуються через науково-експозиційну документацію, їхня роль як самостійного першоджерела є визначальною. Вони виступають матеріальними свідками епохи, безпосередньо апелюючи до чуттєвого сприйняття. У дослідженні аналізуються артефакти як інструменти дидактичного впливу (особисті речі героїв, елементи уніформи, фрагменти озброєння, ворожі трофеї), що дозволяють подолати психологічну дистанцію між сучасним школярем та травматичним історичним минулим і слугують тригерами для критичного мислення та емпатії під час екскурсії.

У межах дослідження залучений масив артефактів розподілено на кілька типологічних груп. Першу групу становлять особисті речі громадянського спротиву, які фіксують індивідуальний вимір війни та силу духу. До цієї категорії належать, зокрема, пробитий кулею фанерний щит учасника Революції Гідності Олександра Карпуся[3] (див. Додаток 28) та розмальований медичний гіпс

[1] Відеоінтерв'ю з Владиславом Баліцьким. Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2024.
[2] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.
[3] Щит Олександра Карпуся, м. Київ. 2014 р. Фонд ВОКМ. КВ-94772, ДК-2443.

оборонця Бахмута Руслана Лєбєдєва (див. Додаток 41). Значним дидактичним потенціалом володіють предмети окопного побуту, як-от чашки, зроблені військовими з відстріляних гранат (див. Додаток 47), та знаки розрізнення – наприклад, жовтий нарукавний знак солдата-азовця Романа Колмикова[1] (див. Додаток 44). Окремим матеріальним свідченням психологічної розрядки суспільства є твори сучасного мистецтва, зокрема «Бойовий гусак» авторства Наталі Дремлюги[2] (див. Додаток 49).

Друга група охоплює елементи уніформи, захисного спорядження та фрагменти озброєння, що слугують матеріальними свідченнями розвитку військового екіпірування та фізичних умов ведення бойових дій. Серед них можна виокремити маскувальний комплекс костюму снайперки Ольги Гранецької[3][4][5][6] (див. Додаток 40), пробитий уламком дрона шолом військового Владислава Баліцького[7] (див. Додаток 42), а також експонати, що унаочнюють еволюцію захисного екіпірування – простріляна плита від бронежилета зразка 2014 р. [8] (див. Додаток 36) в порівнянні із сучасним бронежилетом стандарту НАТО, який зупинив кулю[9] (див. Додаток 37). До цієї ж групи належать предмети, що фіксують технологічний вимір війни: старі цивільні квадрокоптери (див. Додаток 38), крила та двигуни ворожих ударних безпілотників «Шахед» і «Ланцет» (див. Додаток 39), уламок російської ракети, що вдарила по Будинку офіцерів (див. Додаток 48).

Третя група, а саме, ворожі трофеї та елементи пропаганди, виступає специфічним комплексом джерел, який дозволяє критично аналізувати та розвінчувати інформаційні міфи агресора. Наочним підтвердженням технологічної відсталості та каральної сутності окупаційних військ є трофейні

[1] Нашивка «Азов» Романа Колмикова. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-569.
[2] Лялька «Бойовий гусак» (авт. Дремлюга Н. Е., тканина, нитки). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-624.
[3] Черевики з високими берцями Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-21.
[4] Жилет-розгрузка камуфльований Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-22.
[5] Кашкет польовий піксель Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-30.
[6] Штани армійські, камуфльовані (піксель) Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-31.
[7] Шолом тактичний балістичний AHOLDTECH хакі (№ 5792022015745) Владислава Баліцького. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1121.
[8] Плита з бронежилета добровольця України. 2014 р. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-308.
[9] Бронеплита керамічна IV-го класу захисту. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1068.

американський польовий телефон 1943 р. (див. Додаток 29), російська радіостанція часів війни в Афганістані[1] (див. Додаток 30), парамілітарна козацька папаха (див. Додаток 33), а також російський сурогатний «бронежилет» (див. Додаток 31), набитий матеріалом, схожим на пісок або каміння. Інструменти інформаційно-психологічного впливу ворога репрезентує знайдений біля Ізюма банер окупантів із написом «Африканська чума свиней» (див. Додаток 34).

Комплексне опрацювання зазначених речових пам'яток формує міцну емпіричну базу дослідження. Це уможливлює не лише предметну реконструкцію історичних подій, а й глибоке наукове обґрунтування дидактичних інструментів музейної педагогіки, спрямованих на розвиток громадянської свідомості молоді.

У контексті глобальної диджиталізації та для здійснення ґрунтовного компаративного аналізу залучено широке коло цифрових і медіаджерел. Вивчення передового зарубіжного досвіду музейної справи базується на матеріалах офіційних сайтів: ізраїльського Музею Пальмаха[2][3][4], Музею Варшавського повстання[5][6] та Меморіального центру у Вуковарі[7]. Національний контекст досліджується через офіційні вебресурси Музею історії України у Другій світовій війні («Музей війни»)[8] та Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності, де опубліковано

[1] Радіостанція Р-159 (трофейна, російська). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-623
[2] Visit the museum. Palmach website – Haganah's crushing companies | Home page. URL: https://palmach.org.il/en/museum/visit/
[3] "ח"פלמ מסע" - לתלמידים הדרכה תכניות .אתר ח"הפלמ - פלוגות המחץ של ההגנה | דף הבית. URL: https://palmach.org.il/museum/instructions/program1/
[4] מוצגים .אתר ח"הפלמ - פלוגות המחץ של ההגנה | דף הבית. URL: https://palmach.org.il/archive/exhibits
[5] Historia. Muzeum Powstania Warszawskiego – Muzeum Powstania Warszawskiego. URL: https://www.1944.pl/artykul/historia,4513.html
[6] Lekcje muzealne. Muzeum Powstania Warszawskiego - Muzeum Powstania Warszawskiego. URL: https://www.1944.pl/artykul/lekcje-muzealne,5647.html
[7] Eighth Graders Visit Vukovar. MCDRVU – Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar: website / Public Institution «Memorial Centre of Homeland War Vukovar». URL: https://mcdrvu.hr/en/eighth-graders-visit-vukovar/
[8] Музей війни. Музей війни. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/about-us

матеріали профільних дискусій[1][2][3][4][5][6]. Також використано інформацію з сайтів локальних ініціатив[7][8]. Суспільний та медійний резонанс виставкових подій проаналізовано за допомогою інформаційних репортажів, зокрема матеріалів Ю. Бараболі[9], Т. Сафронова[10], дописів у Facebook[11], а також міжнародних оглядів, як-от публікація про виставку в Берліні в «Arab News»[12] та онлайн-енциклопедії[13]. Залучення цих матеріалів є критично необхідним для розуміння глобальних трендів комеморації та інтеграції локального досвіду до загальноєвропейського наукового дискурсу.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що залучений джерельний комплекс вирізняється типологічною різноманітністю та високим ступенем репрезентативності. Взаємодоповнюваність нормативних актів, внутрішньої музейної документації, живих відгуків аудиторії, матеріальних артефактів та цифрових ресурсів нівелює обмеження кожного окремого виду джерел і дозволяє створити об’єктивну, науково достовірну картину функціонування музейного

---

[1] В Інформаційно-виставковий центр Музею Майдану відбувся воркшоп для освітян і освітянок. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/3179

[2] Круглий стіл “Деколонізація: віднайти своє під шаром російських імперських міфів”. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1882

[3] Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни». Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2525

[4] «Небесна Сотня у пам’яттєвій парадигмі» – круглий стіл | Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2151

[5] Революція Гідності: пам'ять, осмислення, історія – круглий стіл. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1542

[6] Як розповідати про російсько-українську війну: семінар для музейників. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1870

[7] Патріотичний музей АТО/ООС у Черкасах. Cherkasy.city: вебсайт. URL: https://cherkasy.city/muzei/patriotychnyj-muzej-ato-oos/

[8] Патріотичний музей російсько-української війни. Travels.in.ua: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/object/5342/patriotic-museum-of-the-russian-ukrainian-war

[9] Бараболя Ю. У Вінниці презентували календар «Шлях до перемоги». Суспільне. Вінниця: вебсайт. URL: https://suspilne.media/vinnytsia/845109-u-vinnici-prezentuvali-kalendar-slah-do-peremogi/

[10] Сафронов Т. У Києві відкрили виставку про російсько-українську війну. Мілітарний. 2022. 8 трав. URL: https://militarnyi.com/uk/news/u-kyyevi-vidkryly-vystavku-pro-ukrayinsko-rosijsku-vijnu/

[11] Національний музей історії України. У Національному музеї історії України відкрита до огляду оновлена виставка «Азов»: допис. Facebook. 2025. 07 берез. URL: https://www.facebook.com/share/p/18RrNtWKqd/

[12] Ukraine war exhibition opens at Berlin Nazi bunker museum. Arab News. 2026. 24 Feb. URL: https://www.arabnews.com/node/2634205/world

[13] Варшавське повстання. Енциклопедія Голокосту: вебсайт / Меморіальний музей Голокосту США. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-warsaw-polish-uprising

простору як потужного інструмента формування громадянської компетентності сучасної української молоді.

1.3 Методологія та методи студіювання проблеми

Методологічний фундамент дослідження становлять принцип історизму, об’єктивності, всебічності та системності. Дотримання принципу історизму дало змогу розглядати еволюцію музейної педагогіки, історичні факти, події та явища в їхньому взаємозв’язку, взаємообумовленості та часовій динаміці – від виникнення до сучасного стану. Такий підхід уможливлює оцінювання діяльності музейних закладів у конкретних історичних умовах та допомагає уникати їхнього штучного осучаснення чи застосування методологічного анахронізму.

Принцип системності орієнтує на врахування багатофакторності історичного процесу і забезпечує розгляд музею як цілісної комунікаційної та структурованої системи, що складається з взаємопов’язаних елементів і функціонує у тісній взаємодії з соціокультурним середовищем та освітнім простором.

Принцип об’єктивності уможливив всебічний і неупереджений аналіз діяльності музейних закладів, що дозволило уникнути впливу суб’єктивних оцінок, особистих уподобань, ідеологічних маніпуляцій та надмірного пафосу в комеморативних практиках.

Принцип всебічності акцентував на необхідності розгляду об’єкта дослідження у всій сукупності його зв’язків, що сприяло уникненню однобічності при інтерпретації джерел і дозволило здійснити критичний аналіз матеріалів.

Для всебічного пізнання предмета дослідження найбільш ефективним стало поєднання загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування та узагальнення) зі спеціально-науковими.

Методи аналізу та синтезу сприяли детальному вивченню об’єкта, розкладанню цілого педагогічного явища чи процесу на частини та подальшому відновленню його цілісності для виявлення ключових аспектів просвітницької діяльності музеїв.

Метод абстрагування дав змогу виділити з множини суперечливих ознак і властивостей суспільних процесів саме ті, що мають визначальне значення для об’єкта дослідження.

Загальнонаукові методи індукції та дедукції дозволили з’ясувати причинно-наслідкові зв’язки, узагальнюючи емпіричні дані шляхом переходу від знання про одиничне до загального і навпаки.

Серед спеціально-історичних методів провідну роль відіграв проблемно-хронологічний метод, який дозволив логічно вибудувати структуру роботи та детально простежити розвиток форм музейної комунікації в різні історичні періоди.

Історико-типологічний та історико-порівняльний методи забезпечили розгляд музейної мережі як системи з виділенням її структурних елементів, а також дозволили здійснити глибоке зіставлення різних аспектів діяльності європейських та українських інституцій у практиках меморіалізації воєнних подій.

Вагоме значення для розкриття теми мав історико-антропологічний підхід, який зосереджує увагу на людині минулого з її життєвим досвідом, способом поведінки та ментальністю. Цей підхід є критично важливим для переходу від знеособленої, надмірно патетичної історії до мікроісторичних наративів, що персоналізують події та абстрактні історичні процеси через долі конкретних людей.

Для глибокої інтерпретації джерельної інформації було залучено методи герменевтики та семіотики. Герменевтика, як вчення про мистецтво розуміння та тлумачення, дозволила інтерпретувати тексти через співпереживання та проникнення у духовний світ авторів, щоб зрозуміти їхні мотиви та внутрішні переживання.

Історична семіотика, своєю чергою, уможливила розгляд музейних експонатів та текстів як знаків іншої реальності, які потребують розкодування їхнього прихованого соціокультурного та ідеологічного сенсу істориком.

Оскільки дослідження має виражений педагогічний вектор і передбачає практичну розробку та впровадження нових форм роботи зі школярами, у ньому було застосовано цільовий комплекс методів науково-педагогічного дослідження, безпосередньо задіяних у процесі апробації. Провідним серед них став метод моделювання, за допомогою якого було теоретично сконструйовано та розроблено новітню освітню модель – діалогічну екскурсію (екскурсію-діалог).

Для перевірки дієвості цієї моделі було використано метод педагогічного експерименту, який реалізовувався у формі практичної апробації на базі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» із залученням різних фокус-груп здобувачів освіти.

Для оцінки ефективності експерименту застосовувався метод аналізу результатів діяльності, що базувався на вивченні емпіричних даних, зокрема записів у книзі відгуків музею. Опрацювання цих незалежних характеристик дозволило підтвердити високий рівень емоційно-ціннісного залучення молоді та розуміння нею глибинних сенсів експозиції.

Специфіка дослідження зумовила залучення особливих методів та концепцій музейної педагогіки. Фундаментальним став метод евристичної (сократівської) бесіди, що становить основу екскурсії-діалогу. Цей метод передбачає використання системи ретельно продуманих зустрічних запитань замість надання готових відповідей, що стимулює активну рефлексію, самостійний пошук зв’язків та перетворює здобувача освіти з пасивного спостерігача на діяльного співтворця смислів.

Для максимального освітнього ефекту була інтегрована теорія експеріенційного навчання американського психолога Д. Колба. Її застосування дозволило врахувати чотири базові когнітивні стилі особистості – «мрійник», «мислитель», «прагматик», «діяч» – та адаптувати процес сприйняття

травматичного або героїчного досвіду до індивідуальних способів обробки інформації учнями.

Концептуальне підґрунтя також спиралося на теорію музейної комунікації Д. Камерона, яка обґрунтовує необхідність еволюції інституції від елітарної моделі закритого «храму» до демократичного «форуму». Така трансформація утверджує рівноправну суб’єкт-суб’єктну взаємодію, ініціює глибоку рефлексію та забезпечує право відвідувача на плюралізм думок і власну інтерпретацію культурної спадщини.

Розділ 2
МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1 Поняття музейної дидактики та еволюція теоретико-методологічних підходів у ній

Музейна педагогіка виникла у другій половині XIX ст. в Німеччині, основи якої заклав природознавець педагог Еміль Росмеслер. Німецький педагог та професор Мюнхенського університету Георг Кершенштейнер наполягав на прагматизації навчання: він вважав, що музейні фонди та експонати можуть стати наочним інструментом, який допоможе учням адаптувати теоретичні знання до практичних життєвих викликів. Його думку продовжив історик Адольф Рейхвайн, який керував підрозділом «Школа і музей» у Берлінському етнографічному музеї. Він впроваджував формат музеїв-майстерень, де школярі могли займатися практичною діяльністю безпосередньо в експозиційному просторі[1].

Новий підхід до освітньої місії музеїв був продемонстрований на конференції 1913 р. в Маннгеймі «Музей як освітній і виховний заклад», де директор гамбурзької картинної галереї Кунстхалле, мистецтвознавець Альфред Ліхтварк уперше обґрунтував ідею про освітнє призначення музею, запропонувавши впровадити методику «музейних діалогів» для дорослих та підлітків: кожна зустріч проходила біля картин, учасники за допомогою питань її розглядали[2]. Проте перетворення музею на освітній центр було визнано заскладним[3].

---

[1] Маньковська Р. Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 242

[2] Сідлецька Т., Зінько О. Музейна педагогіка як особлива форма просвітництва в освіті дорослих. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Знання. Освіта. Освіченість»*, м. Вінниця, 01-02 жовтня 2020 р. Вінниця: ВНТУ, 2020. URL: https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/32116/%D0%A1%D1%96%D0%B4%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 20.01. 2026 р.)

[3] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. С. 53

Розвиваючи ідеї Альфреда Ліхтварка у 1931 р. німецький педагог Герберт Фройденталь ввів термін «музейна педагогіка» в науковий обіг, закріпивши його у своїй праці «Музей-Освіта-Школа». Поява цієї дисципліни була закономірним результатом стрімкого розвитку реформаторської педагогіки та остаточного утвердження статусу музею як потужного освітнього осередку[1].

Інституалізація музейної педагогіки як самостійної галузі наукового знання припадає на 1960-ті рр. Цей процес був детермінований посиленням соціальної функції музею та загальною демократизацією суспільства, внаслідок чого комунікація з відвідувачем трансформувалася з другорядної у пріоритетний напрям.

Визначальний вплив на розвиток дисципліни на цьому етапі мала Німеччина, де було сформовано розгалужену інфраструктуру музейно-педагогічних центрів. Серед ключових центрів варто виділити Зовнішню службу державних музеїв Прусської культурної спадщини у Західному Берліні (1961), Зовнішню службу Кельнських музеїв (1965), Художньо-педагогічний центр Німецького національного музею в Нюрнберзі (1965), Музейно-педагогічний центр у Мюнхені (1971) з фаховим виданням «Школа і музей» тощо[2].

Важливим етапом теоретичного осмислення став науковий дискурс 1970-1980-х рр. за участі провідних музеєзнавців ФРН – Р. Ромереда, А. Кунца, В. Клаузевіца. Підсумком цих дискусій стало розширене тлумачення музейної педагогіки та визнання її нерозривного зв’язку з іншими напрями музейної діяльності (експозиційною, фондовою, дослідницькою), хоча проблема уніфікації понятійно-категоріального апарату залишалася актуальною[3].

Становлення музейної педагогіки у Франції було відмінним від німецького шляху, оскільки французькі педагоги намагались відсторонитись від терміну «педагогіка», який асоціювався із дидактикою і упокоренням особистості

---

[1] Міхно О. Сутність терміну «музейна педагогіка». *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників І Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ – Біла Церква, 28 листопада 2019 р. Київ – Біла Церква, 2019. С. 74

[2] Валенкевич О. Становлення та розвиток музейної педагогіки. *Проблеми освіти: науко-метод зб*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 49.

[3] Валенкевич О. Становлення та розвиток музейної педагогіки. *Проблеми освіти: науко-метод зб*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 49.

дитини. Зокрема міністр народної освіти Франції Жан Зе одним з перших почав інтегрувати народну та масову культуру в освіту: він вплинув на створення Національного музею народних мистецтв і традицій[1].

Проте поставала проблема: П'єр Бурдьє продемонстрував величезну соціальну нерівність у доступі до музейних експонатів, підкреслюючи, що сім'я ще до школи була справжнім вектором формування смаку до, наприклад, творів мистецтва, що зводило нанівець спроби освітніх закладів надати учням знання. П. Бурдьє закликав створити в музеях інструменти інтерпретації та присвоєння знань про музейні експонати[2].

Важливою подією стало відкриття у 1977 р. Національного центру мистецтва і культури імені Жоржа Помпіду, який запровадив принцип мультидисциплінарності в музейному просторі. При Центрі було відкрито «Дитячу майстерню», що змінила відносини між музеями та дітьми. У центрі наголошують на важливості знайомства маленьких дітей з мистецтвом до того, як батьки транслюватимуть їм власні стереотипи[3].

Сполучені Штати Америки посідають провідні позиції у сфері музейної педагогіки, розглядаючи виїзні заняття як частину неформального та академічного навчання. Діяльність американських музеїв зосереджена на трьох векторах: культурному, рекреаційному та освітньому. Особливістю американської моделі є фокус на дитячій аудиторії та активне впровадження ігрових елементів. Замість класичного викладання матеріалу, педагоги прагнуть занурити дитину у світ пригод, де процес пізнання відбувається природно. Яскравими прикладами такої методики є інтерактивні локації в Бостонському дитячому музеї («Дім дідуся та бабусі») та Індіанаполісі («Загадки історії»), де історичні епохи відтворені через реальні об'єкти (наприклад, через реконструкцію поселенських хатин XIX ст.)[4].

---

[1] Savare S. History of museum education and interpretation. France. ICOM CECA, 2025. P. 27
[2] Savare S. History of museum education and interpretation. France. ICOM CECA, 2025. P. 48
[3] Savare S. History of museum education and interpretation. France. ICOM CECA, 2025. P. 69
[4] Валенкевич О. Становлення та розвиток музейної педагогіки. *Проблеми освіти: науко-метод зб*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 50.

Тут ми можемо прослідкувати фундаментальну різницю між американським та європейським підходами до музейної педагогіки: у Європі домінантою музейної освіти є поняття «музей», тоді як у США – «дитина». Європейські освітяни фокусуються на збереженні автентичності та унікальності артефактів. Оскільки безпосередня взаємодія з експонатами часто неможлива, ключову роль відіграє інтерпретатор-педагог, який скеровує увагу дитячої аудиторії. Мета такої комунікації – допомогти відвідувачу відчути дух епохи та зрозуміти культурні обставини створення пам'яток[1].

Зародження музейної педагогіки в Україні відбулося на межі XVIII-XIX ст. спершу у Львівському університеті, а згодом поширилося на Харківський та Київський університети з відкриттям у них навчальних музеїв-кабінетів: природничий кабінет при кафедрі натуральної історії Львівського університет та зоологічний кабінет і ботанічний сад при Чернівецькому університеті. Проте доступ до них був обмежений[2].

Одночасно з кабінетами-музеями були засновані публічні музеї. Наприклад, у 1817 р. було засновано перший історико-художнім музеїв Національний культурний інститут ім. Оссолінських, де функціонувала бібліотека, музей і друкарня[3]. У музеї ім. Оссолінських могли продовжувати навчання випускники середніх навчальних закладів Львова, підвищувати фахову майстерність та методику викладання художніх дисциплін. Ще одним освітнім осередком для учнів середніх та вищих навчальних закладів став Природничий музей ім. Дідушицьких, де влаштовували спеціальні курси для різних категорій учнів і студентів[4].

---

[1] Валенкевич О. Становлення та розвиток музейної педагогіки. *Проблеми освіти: науко-метод зб*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 50

[2] Філіпчук Н. Формування традицій музейної педагогіки на західноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2020. № 21. С. 62. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4051.2020.21.218088

[3] Філіпчук Н. Формування традицій музейної педагогіки на західноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2020. № 21. С. 62. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4051.2020.21.218088

[4] Філіпчук Н. Формування традицій музейної педагогіки на західноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). Естетика і етика педагогічної дії. 2020. № 21. С. 64. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4051.2020.21.218088

Становлення музейної педагогіки як науки в Україні припадає на початок ХХ ст., коли було закладено фундамент екскурсійної та лекційної взаємодії з дитячою аудиторією. Зокрема праця Софії Русової «Позашкільна освіта. Засоби її переведення» 1917 р. концептуалізує роль музею не як пасивного сховища експонатів, а як активного центру популяризації науки та культури. Вона наголошувала на тому, аби музей став динамічним освітнім осередком, здатним формувати науковий світогляд дитини. С. Русова виокремлювала три типи музейних закладів: науково-мистецькі музеї, музеї рідного краю та педагогічні мандрівні музеї[1]. Крім того, вона розробила концепцію шкільної екскурсії як інтегровану частину навчально-виховного процесу, яка виконує пізнавальну функцію (безпосередня взаємодія з артефактами) та виховну (формування національної свідомості, естетичного розвитку та морального виховання особистості)[2].

Значний внесок у цей процес у 1920-х рр. здійснив мистецтвознавець Федір Шміт, який розробив концепцію музею як динамічного освітнього простору. У його трактуванні музей поставав «майстернею», де через вивчення психології дитячої творчості та аналіз художніх робіт, що було реалізовано у Музеї дитячої творчості в 1920 р.) відбувалося глибоке дослідження специфіки дитячого світосприйняття. Проте подальша гуманістична еволюція цього напряму була штучно перервана в 1930-х рр. через ідеологізацію освітньої сфери та перехід до авторитарної педагогічної моделі[3].

На переконання українського педагога Василя Сухомлинського, музейний простір виконує функцію матеріалізації «честі та гідності» навчального закладу, консолідуючи шкільну спільноту в єдину родину. Сутність шкільного музею полягає не у пасивному накопиченні артефактів, а в збереженні маркерів успіху та історії колективу: від зразків учнівської творчості та літописів добрих справ

[1] Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. (Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського Педагогічного Інституту). Київ: Видавниче товариство «Дзвін», 1918. С. 70-71.
[2] Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. (Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського Педагогічного Інституту). Київ: Видавниче товариство «Дзвін», 1918. С. 72
[3] Маньковська Р. Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 242

до вшанування пам’яті випускників-героїв та ветеранів педагогічної праці. Музейна експозиція стає інструментом «діалогу з минулим». Підхід В. Сухомлинського дозволяв змінити абстрактні знання в емоційно насичений досвід, що виховував в учнів почуття причетності до історії свого закладу та громади, а також глибоку повагу до усталених шкільних традицій[1].

Повернення поняття «музейна педагогіка» до українського наукового дискурсу відбулося лише у 1980-х рр., що було зумовлено поступовою трансформацією совєтського ідеологічного поля. У фокусі наукової уваги опинилися проблеми музейної комунікації, зокрема діалогу між музеєм та відвідувачем, а також виховання музейної культури як складової ціннісної системи особистості. Практична реалізація цих ідей втілилася у диверсифікації форм просвітницької роботи – від традиційних лекторів до тематичний вечорів та гурткової роботи. Р. Маньковська, як приклад, наводить діяльність Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця, в якій була розроблена комплексна програма «Заповідник-школі» для учнів 1-10 класів. Там містився перелік екскурсій та лекцій відповідно до навчальних предметів[2].

Сьогодні в українській науці немає однозначного визначення «музейної педагогіки». Вперше термін було обґрунтовано у 2011 р. в «Українському педагогічному енциклопедичному словнику» Семена Гончаренка. Музейна педагогіка трактувалась як «галузь науки, яка вивчає історію, особливості культурно-освітньої діяльності музеїв, методи впливу музеїв на різні категорії відвідувачів, взаємодію музеїв з освітніми установами»[3].

І. Удовиченко вбачає проблему в тому, що дисципліна виникає на потребах музейної галузі, але методи, прийоми та цілі має педагогічні. Тому науковою базою цієї дисципліни вона визначає саме педагогіку[4]. Дослідниця визначає музейну педагогіку як «педагогічну дисципліну, яка вивчає шляхи становлення

---

[1] Міхно О. Музейна справа в Україні: інституціоналізація, персоналії, освітній вимір. *Науково-педагогічні студії*. 2025. Вип. 9. С. 184. DOI: https://doi.org/10.32405/2663-5739-2025-9-171-192

[2] Маньковська Р. Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 243

[3] Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. С. 296

[4] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 10

гуманістичного світогляду, що базується на духовних цінностях, а також специфіку інтелектуального, етичного і естетичного розвитку особистості в процесі музейної комунікації[1].

Н. Ковчин також вважає, що «музейна педагогіка – це галузь педагогічної науки, яка побудована на основі науково-практичної діяльності й орієнтована на трансформацію культурно-освітнього досвіду в умовах музейного середовища»[2].

Компромісом є два визначення Т. Бєлофастової, яка наводить два визначення дисципліни:

- *загальнонаукове*: музейна педагогіка – галузь науки, яка досліджує історію, специфіку культурно-освітньої діяльності музеїв, методи впливу музейних експозицій на різні категорії відвідувачів, взаємодію музеїв з різними освітніми закладами;
- *педагогічне*: музейна педагогіка – це галузь педагогічної науки, що свою метою вважає пошук шляхів передачі культурно-освітнього досвіду у музейному середовищі[3].

Ще однією проблему у дефініції «музейної педагогіки» є її розмежування з визначенням «музейної дидактики». Музейна педагогіка розглядається як окрема наукова дисципліна, що фокусується на методологічних та прикладних аспектах освітнього процесу, де пріоритетом є безпосередня комунікація з відвідувачем та створення спеціалізованих освітніх програм для різних вікових груп. Вона охоплює як теоретичні засади (зокрема, музейну дидактику), так і практичні форми роботи, наприклад, воркшопи, екскурсії, інтерактивні заняття, спрямовані на неформальне навчання через гру та досвід[4].

Натомість музейна дидактика зосереджена на процесі вибору експонатів та слів, щоб перетворити сухі наукові факти на зрозумілу для публіки історію. М.

---

[1] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 12

[2] Ковчин Н. Психолого-педагогічні аспекти музейної педагогіки як засобу формування особистості старшокласників. *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників І Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ – Біла Церква, 28 листопада 2019 р. Київ – Біла Церква, 2019. С. 56-59. С. 57-58

[3] Невмержицька О. Музейна педагогіка: до визначення поняття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 67(1). С. 383. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-54

[4] Tišliar P. The Development of Informal Learning and Museum Pedagogy in Museums. *European Journal of Contemporary Education*. 2017. Vol. 6, no. 3. P. 586-590. DOI: https://doi.org/10.13187/ejced.2017.3.586

Марандіно називає це процесом «реконтекстуалізації»[1]. Якщо педагогіка фокусується на роботі педагога з групою, то дидактика аналізує, як сама виставка «говорить» до відвідувача.

Основним інструментом музейної педагогіки є музейна комунікація. Є декілька підходів до розуміння цього терміну. Основоположником теорії музейної комунікації вважається канадський музеолог Дункан Камерон, який увів цей термін до наукового обігу в 1968 р. У своїй концепції він визначає музейну комунікацію як специфічний процес взаємодії відвідувача з автентичними предметами (експонатами). Ефективність цього процесу залежить від двосторонньої компетенції, а саме, здатності музейних працівників формувати через експонати невербальні просторові «меседжі» та вміння аудиторії дешифрувати цю «мову речей» у просторі експозиції[2].

Тож, Д. Камерон виділяє дві моделі музею за рівнем експонування та комунікації музею з відвідувачами – «храм» і «форум».

- *«Храм»*. Ця модель репрезентує елітарну парадигму функціонування музейної установи, де першочерговим завдання є сакралізація та збереження історичних артефактів. Монополія на прийняття рішень та інтерпретацію культурних цінностей належить виключно науковій спільноті. При цьому комунікація з аудиторією має односпрямований характер, де відвідувач виступає пасивним споживачем сформованих експертами смислів, позбавленим права голосу.

- *«Форум»*. Така модель трансформує інституцію музею у відкритий дискусійний простір. Тут музей діє як активний соціальний агент, що ініціює рефлексію щодо проблем нерівності, упереджень та конфліктів. Він стає платформою для плюралізму думок, де відвідувач отримує суб'єктність і право голосу, перетворюючись зі спостерігача на повноправного учасника діалогу[3]. На

[1] Marandino M. Análise sociológica da didática museal: os sujeitos pedagógicos e a dinâmica de constituição do discurso expositivo. *Educação e Pesquisa*. 2015. Vol. 41, no. 3. P. 697. DOI: https://doi.org/10.1590/S1517-9702201507133421

[2] Банах В. Феномен музейного предмету: музеологічний аспект. *Молодий вчений*. 2017. № 8. С. 27

[3] Cameron D. F. The Museum, a Temple or the Forum. *Curator: The Museum Journal*. 1971. Vol. 14, no. 1. P. 11-14.

нашу думку, саме музей-»форум» може забезпечити достатній рівень комунікації між музеєм та молоддю, формуючи через дискусію або діалог наративи.

Схожим чином музейну комунікацію розглядає австрійський музеолог Фрідріх Вайдахер. Музейна комунікація вивчає принципи та методи поширення змісту музейних фондів у суспільстві. Основною проблему, яку наводить науковець є те, що музейні працівники часто формують повідомлення своєї наукової дисципліни, яка є зрозумілою лише фахівцям, а не широкому загалу[1]. Наприклад, куратор має передавати інформацію не послідовно під час візиту, а заздалегідь «консервувати» її у формі виставки; відвідувачі ж «відтворюють» цю інформацію у зручному для себе темпі відповідно до власних навичок[2]. Тому музейна освітня робота є добровільною, неформальною освітою, де учень як відвідувач за бажанням може «прийти та піти, він може вивчати виставку у власному темпі та відповідно до своїх зацікавлень»[3].

О. Міхно виокремлює об’єктом музейної педагогіки культурно-освітні виміри процесу музейної комунікації. Предметом – сукупність методів, організаційних форм та специфіки педагогічного впливу музейного середовища на широку аудиторію, незалежно від вікових, освітніх чи інших соціальних характеристик відвідувачів. Ключовим завданням цього впливу є забезпечення взаємодії особистості з культурною спадщиною. Цей процес передбачає стимулювання активного сприйняття, розвиток креативності відвідувачів та інтеграцію його в усі сфери діяльності сучасного музею[4].

І. Удовиченко виокремлює три основні принципи музейної педагогіки:

- *аксіологічний*. Він передбачає фокусування на системі загальнолюдських цінностей, що виступають фундаментом демократичного розвитку суспільства, насамперед – на цінностях самовираження. Завданням музею стає не лише трансляція достовірного знання, але й розкриття цінності творчості – причому не

[1] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 174
[2] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 181
[3] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 187
[4] Міхно О. Сутність терміну «музейна педагогіка». *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників І Всеукраїнської науково-практичної конференції,* м. Київ – Біла Церква, 28 листопада 2019 р. Київ – Біла Церква, 2019. С. 75

лише у мистецькому вимірі, а як конструктивного способу взаємодії з реальністю.

- *компетентнісний*. Цей принцип визначає відвідувача як повноправного суб'єкта музейної комунікації, а не пасивного спостерігача. Саме через суб'єктність сприйняття відбувається набуття унікального особистісного досвіду, який стає підґрунтям для реалізації здатності до самовираження та саморозвитку.

- *холістичний*. Він орієнтований на пошук точок перетину в різних культурах та забезпеченні відкритості меж – між культурними традиціями, галузями знань та музейними інститутціями. Холістичний підхід розглядається як комунікаційна стратегія, що базується на онтології диференціального типу, де різнорідні чинники взаємодіють, виникають і зникають, не редукуючись до спрощеної єдності. Тобто, це утвердження принципу діалогу, замість пропаганди, та толерантності – замість тиску патерналізму[1].

Отже, музейна педагогіка постає як еволюційна міждисциплінарна галузь, що трансформувала музей з простору пасивного споглядання та сакралізації артефактів у демократичний осередок активної комунікації та суспільного діалогу. Її концептуальна сутність полягає у зміщенні фокусу з експоната на особистість відвідувача, де музейний простір стає інструментом не лише для передачі знань, а й для формування гуманістичного світогляду, громадянської свідомості та емоційного досвіду через безпосередню взаємодію з культурною спадщиною. Сучасна парадигма музейної педагогіки базується на відмові від авторитарної дидактики на користь суб'єкт-суб'єктної взаємодії, де відвідувач набуває права на власну інтерпретацію. Таким чином, музей має потенціал формувати у відвідувача громадянську свідомість.

[1] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 101-102

2.2 Навчально-виховний потенціал музею у громадянському становленні школярів

В умовах екзистенційної російсько-української війни освіта перестає бути простим механізмом передачі знань; вона має формувати в учня компетентності. Згідно з Законом «Про освіту», компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність[1]. Концепція «Нова українська школа» (далі – НУШ) визначає 10 ключових компетентностей, серед яких вагому роль у формування громадянської свідомості відіграє соціальна та громадянська компетентності[2].

Ця концепція передбачає таке: «Усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття»[3]. Закон «Про освіту» доповнює цей перелік ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей[4].

Іншими словами, громадянська компетентність визначає характер взаємодії індивіда з державною системою, владними інституціями та іншими членами соціуму, охоплюючи насамперед політичний вимір суспільного життя. Особа, яка володіє цією якістю, чітко ідентифікує себе частиною спільноти, інтегрованою в демократичну культуру через систему прав і зобов'язань. Ключовими ознаками такої компетентності є усвідомлення власної суб'єктності,

---

[1] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 06.02.2026).
[2] Концепція Нової української школи: від 27 жовтня 2016 року / *Міністерство освіти і науки України. Офіц. вид*. Київ: КабМін України, 2018. С. 11-12.
[3] Концепція Нової української школи: від 27 жовтня 2016 року / *Міністерство освіти і науки України. Офіц. вид*. Київ: КабМін України, 2018. С. 12.
[4] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 06.02.2026).

повага до легітимної влади, а також налаштованість на конструктивне партнерство з державними та місцевими органами влади задля вирішення злободенних суспільних питань[1].

Т. Ремех замислюється над наслідками, до яких призводить несформованість громадянської компетентності. На практиці це виливається у нездатність особистості ефективно долати повсякденні виклики, приймати обґрунтовані рішення та діяти проактивно. Підґрунтям такої безпорадності часто стає розмитість ціннісних орієнтирів, правовий нігілізм або невігластво, а також брак навичок комунікації, рефлексії та критичного мислення. У результаті людина втрачає соціальну гнучкість: їй важко адаптуватися до змін, відповідати суспільним запитам або впливати на обставини, демонструючи власну позицію[2].

Тож, громадянська компетентність перевіряється виключно практикою. Вона не може існувати у відриві від реального життя, адже її сутність полягає в мобілізації знань та поведінкових стратегій у конкретних ситуаціях. Компетентна особа не просто володіє інформацією, а обирає найбільш доцільні для поточних умов шляхи вирішення завдань.

Фундаментом для формування громадянської компетентності виступає історична пам’ять, яка забезпечує нерозривний зв’язок між поколіннями. Саме вона наповнює компетентність ціннісним змістом та формує стійке почуття національної ідентичності та приналежності.

Науковець Є. Іщенко інтерпретує історичну пам’ять як колективну форму репрезентації минулого, що не обмежується лише академічними фактами, а охоплює широкий спектр інформації – від фахових досліджень до масових стереотипів та позанаукових інтерпретацій, що формують бачення спільної історії[3].

---

[1] Пометун О. Громадянські та соціальні компетентності. *Енциклопедія освіти*. 2021. С. 172.
[2] Ремех Т. Суть і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 36-37.
[3] Іщенко Є. Концепція «місць пам’яті» П’єра Нора в контексті досліджень про колективну пам’ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 51. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044

У контексті нашого дослідження і для розуміння того, як саме ця колективна репрезентація закріплюється у свідомості та просторі, доцільно звернутися до концепції «місць пам'яті» (lieux de mémoire), розробленої П'єром Нора. У своїй концепції учений наголошує на тому, що феномен «місць пам'яті» виникає як відповідь на зникнення живої, спонтанної колективної пам'яті. Сучасне суспільство, орієнтоване на швидкі зміни та майбутнє, поступово втрачає зв'язок із минулим. У такій ситуації пам'ять перестає бути природною частиною буття спільноти, а перетворюється на історію – реконструйовану та інтелектуальну. Відтак, «місця пам'яті» не виникають стихійно; вони є результатом свідомого волевиявлення суспільства зберегти те, що інакше було б втрачено безповоротно. Це штучні інструменти – від архівів до ритуалів – покликані зупинити час і зафіксувати спільний досвід[1]. Саме в цьому контексті музей постає як класичний приклад «місця пам'яті», адже він є інституціоналізованим простором, де через матеріальні об'єкти консервується та «знаходить прихисток» колективна свідомість, яка більше не може існувати без зовнішньої підтримки.

Не менш важливу роль у конструюванні образів минулого відіграє система освіти. Усвідомлення трагічних сторінок історії є актом крайньої необхідності, спрямованим на ліквідацію передумов системного насильства. Саме опрацювання складної минувшини сприяє утвердженню принципів демократії та миру. Тому виховання, що базується на повазі до прав людини та збереженні історичної пам'яті, є наріжним каменем у конструкції справедливого суспільства, орієнтованого на сталий економічний та соціальний прогрес[2].

Згідно з Рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі», освіта відіграє ключову роль у формуванні історичної пам'яті з простого знання фактів у інструмент захисту демократичних

[1] Іщенко Є. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 54. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044

[2] González-Vázquez D., Feliu-Torruella M., Íñiguez-Gracia D. The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers' Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. *Sustainability*. 2021. Vol. 13, no. 24. URL: https://doi.org/10.3390/su132413637 (дата звернення: 09.02.2026).

цінностей. Формування історичної пам'яті у XXI ст. має базуватися на критичному осмисленні «темних сторінок» історії (Голокосту, геноцидів, етнічних чисток тощо). Освіта формує пам'ять не через пасивне запам'ятовування, а через розуміння причинно-наслідкових зв'язків та аналіз ідеологій, що призвели до злочинів проти людства. Таким чином, історична пам'ять стає превентивним механізмом, який запобігає повторенню трагедій минулого через виховання відповідальності у нових поколінь[1].

Історична пам'ять є чинником самоідентифікації індивіда, а також запорукою толерантності й суспільної єдності на ґрунті гуманістичних ідеалів. Відновлення об'єктивної картини минулого є критично необхідним як для відновлення національної свідомості, так і для інтеграції України в європейський простір. Пріоритетним завдання для сучасної освіти є рефлексія власного поступу, а також розширення джерельної бази та переоцінка сучасних відомостей[2]. Тому метою викладання історії є створення у свідомості молоді інтегрального образу минулого свого народу. Цей процес вимагає інтерпретації подій крізь призму українського світогляду, який водночас інтегрує здобутки європейської та світової культури у питаннях захисту прав людини та толерантності[3]. Отож, важлива мета історичної освіти сьогодні полягає у глибокій роботі з історичною пам'яттю, що дозволяє учням переосмислити власні упередження, що могли бути сформовані родинним колом чи оточенням. Такий підхід слугує «протиотрутою» проти ідеологічних маніпуляцій історією та сприяє консолідації суспільства через взаєморозуміння[4].

Формування громадянської свідомості у рамках розвитку громадянської компетентності є комплексним завданням, реалізація якого покладається на всі суспільні інститути. Заходи з громадянського та патріотичного становлення

---

[1] Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі»: Рек. Ради Європи від 31.10.2001 № Rec(2001) 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729#Text (дата звернення: 10.02.2026).

[2] Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. Вип. 1. С 223. DOI: https://doi.org/10.31812/pedag.v50i0.1306

[3] Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. Вип. 1. С. 228. DOI: https://doi.org/10.31812/pedag.v50i0.1306

[4] Драч О. Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії*. 2019. № 2. С. 49. DOI: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.6

особистості мають бути невід'ємним складником загальної системи освіти та виховання. Зрештою, головна суспільна мета полягає у формуванні всебічно розвиненого індивіда, що має стійку систему моральних цінностей і шанує культурні традиції[1].

І. Петровська виокремлює три етапи формування громадянської свідомості:

1. *перцептивно-системний*. Цей етап відбувається в родині, і дитина вчиться сприймати сім'ю як цілісну систему зі своїми правилами, ієрархією влади, традиціями та психологічною атмосферою. Цей перший і глибоко емоційний досвід життя закарбовується на все життя. Саме тут людина отримає мінімальний набір навичок для базової взаємодії з державою як більшою системою і формує громадянську протоідентичність;

2. *нормативно-спільнотний*. На цьому етапі людина знайомиться із суспільним ідеалом громадянина, наприклад, у школах, університетах та серед однолітків. Якщо цей ідеал відповідає сучасним реаліям, він успішно засвоюється; якщо ні – викликає опір. Іншими словами, формується громадянський конформізм (готовність переймати чужі погляди) або протест (бажання відстоювати власні ідеї). Результатом є формування репродуктивної громадянської свідомості. Учена називає проблемою цього етапу – ризик назавжди застрягти в цих незрілих формах, ставши «вічним бунтарем» проти держави або конформістом;

3. *індивідуально-інтеграційний*. Професійна діяльність, побудова кар'єри та самостійного дорослого життя формують «продуктивну» громадянську свідомість та особисту позицію. Взаємодія з державою на цьому етапі набуває практичного та особистого сенсу. Ставлення людини до держави тепер залежить від реального досвіду, а саме, наявності умов для самореалізації, безпеки,

[1] Салата О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичний реалій. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: моногр* / за заг. Ред. Левітас Ф. Київ: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 59-60.

соціальних гарантій та визнання. Щоправда, якщо людина уникає відповідальності, у неї формуються викривлені способи взаємодії з державою[1].

Вагому роль у формуванні громадянської свідомості відіграє історична освіта. Засвоєння історичного досвіду є базисом для ціннісного самовизначення особистості та розвитку патріотизму. Відповідно, покращення змістового компонента історичних дисциплін відіграє важливу роль у кристалізації світоглядних орієнтирів здобувачів освіти. Саме через глибоке розуміння минулого відбувається усвідомлення власної громадянської відповідальності. Оновлення змісту історичної освіти має бути спрямованим на збереження трансляції української національної пам'яті. Зрештою, це забезпечить виховання особистості з високим рівнем громадянської свідомості, яка не лише самоідентифікує себе з державою, але й готова до компетентного та усвідомленого виконання суспільних обов'язків[2].

В рамках історичної освіти важливими механізмами формування громадянської свідомості є позаурочні заходи. Дослідниця О. Хома виокремлює такі шляхи, що допомагають формувати громадянську компетентність: тематичні бесіди з мультимедійним супроводом про історію України; години «спілкування» з книгою; ігри, проєктна діяльність, дискусії та дебати. У рамках нашого дослідження вагомим позаурочним заходом є краєзнавча екскурсія на базі музейного простору, адже, на думку науковиці, «така форма роботи сприятиме розумінню історичних подій своєї місцевості»[3].

Згідно із Законом «Про музеї та музейну справу», музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та

[1] Petrovska I. Psychological model of civic identity formation. *Journal of Education Culture and Society*. 2021. Vol. 12, no. 2. P. 170-171. DOI: https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178

[2] Салата О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичний реалій. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: моногр* / за заг. Ред. Левітас Ф. Київ: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 64.

[3] Хома О. Шляхи формування громадянської компетентності в учнів Закладу загальної середньої освіти у позаурочний час. *Педагогічна інноватика: сучасність та перспективи*. 2025. № 9. С. 51-52. DOI: https://doi.org/10.32782/ped-uzhnu/2025-9-8

світової культурної спадщини[1]. Отож, музей, хоч і не є освітнім закладом, але виступає допоміжним навчальним інструментом педагога, зокрема у позашкільний час.

Дослідник О. Караманов виокремлює наступні можливості для організації просвітницької та педагогічної діяльності:

- сприяння когнітивному прогресу дитини через практичне опанування нових навичок;
- забезпечення емоційного залучення дитини шляхом «занурення» до імерсивного середовища;
- активізація колективної співтворчості у форматі проєктної, дослідницької та краєзнавчої роботи.

Музей як заклад, у співпраці з шкільними та позашкільними закладами, трансформується в ефективну платформу для формування візуально-просторової культури та накопичення індивідуального естетичного досвіду. Таке інтегроване середовище виступає своєрідним ціннісним фільтром у взаємодії молоді із соціумом, виховуючи етичні норми комунікації та створюючи сприятливий простір для обміну думками[2].

На тлі оновлення української освітньої сфери музеї постають перед необхідністю переходу від традиційної ролі пасивних зберігачів історичної спадщини до активних учасників освітнього процесу. Це вимагає розширення їхнього функціоналу та розробки нових механізмів співпраці зі школами, які б охоплювали не лише пізнавальний, але й, наприклад, творчий, підприємницький та рекреаційний аспекти. Як наслідок, сучасні музеї цілеспрямовано працюють над підвищенням відкритості своїх фондів та формуванням клієнт-орієнтованого пакету послуг[3].

---

[1] Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР: станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text (дата звернення: 14.02.2026).

[2] Караманов О. Організація педагогічно-просвітницької діяльності музеїв у взаємодії із закладами позашкільної освіти в україні. *Collection of Scientific Papers of Uman State Pedagogical University*. 2018. № 2. С. 105. DOI: https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2018.149225

[3] Пантюк Т., Невмержицька О. Роль музею у сучасній шкільній освіті. Молодь і ринок. 2023. № 8/216. С. 42. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289430

При цьому варто пам’ятати, що музейний простір ніколи не перебуває у вакуумі. Як цілком слушно зауважує М. Найем, експозиція не виникає стихійно – це завжди ретельно спланований підсумок спільної праці багатьох фахівців. Відбір певних пам’яток, їхнє просторове розташування та логіка подачі безпосередньо залежать від глобальних подій, політичних змін та суспільних зрушень. За кожним кураторським кроком стоять конкретні люди зі своїми світоглядом та ідеями. Сучасний музей діє не просто як сховище старожитностей, а як віддзеркалення складних державотворчих процесів, де кожна виставка стає вибором того, які саме цінності слід транслювати суспільству[1].

В оптиці нашого дослідження, важливою складовою є цілеспрямована робота музеїв, спрямована на формування громадянської компетентності здобувачів освіти. Музеї, як осередки науки та культури, виконують ключову функцію трансляції історичного досвіду, сприяючи плеканню національної свідомості та відповідальності молоді. Історичні, мистецькі та краєзнавчі музеї ініціюють низку форматів просвітницької роботи – від експозицій до дискусійних платформ, мета яких полягає в долученні учнівства до світової та української спадщини. Завдяки вивченню історії, музеї не лише розширюють ерудицію школярів, а й безпосередньо впливають на кристалізацію їхніх ціннісних орієнтирів та вироблення патернів свідомої громадянської поведінки[2].

Дж. Декер у своїй праці стверджує, що легітимність та авторитет є ключовим компонентами «м’якої сили» культурних установ. Вона позиціонує залученість та прозорість як критичні фактори трансформації музеїв, зазначаючи: «Коли музеї бачать себе частиною громадянського суспільства, їхня публіка … розглядається як громадяни … [чиї ідентичності] відрізняються від ідентичності відвідувачів або споживачів. «Громадянин» передбачає форму

[1] Найем М. Як вдихнути вільно? Посібник з деколонізації. Київ: Лабораторія, 2026. С. 120

[2] Малихін О., Арістова Н. Музей як засіб формування громадянської компетентності учнів закладів загальної середньої освіти. *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 26 листопада 2020 р. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 49-50.

політичної участі та автономії, суспільний договір, згідно з яким люди мають певні права та обов'язки щодо всіх інституцій, включно з культурними»[1].

Усвідомлення цієї ролі робить культурні заклади не лише осередками просвітництва, а й потужними суб'єктами геополітичного протистояння. Виразним зразком деструктивного використання впливу музеїв є політика російських інституцій. М. Найем у своєму дослідженні наводить красномовні міркування очільника Ермітажу, який відверто прирівняв виставкову діяльність РФ за кордоном до «масштабного культурного наступу» та ідеологічної «спецоперації»[2]. Цей факт беззаперечно доводить, що культурна спадщина цілеспрямовано застосовується як зброя для експансії та нав'язування чужих наративів. Аби протистояти подібним загрозам та виховати суспільство, здатне критично мислити й усвідомлювати свою відповідальність, інституціям необхідний рішучий перехід до нових форм взаємодії з аудиторією.

Відповідно, ключовим інструментом практичної реалізації такого переходу виступає музейна педагогіка. Вона постає дієвим механізмом конструювання громадянської свідомості здобувачів освіти, поєднуючи освітній потенціал культурних інституцій із суспільним запитом. На думку О. Сокуренко, через цілеспрямовану інтерпретацію історико-культурної спадщини музеї сприяють інтеріоризації національних цінностей та глибокому усвідомленню особистістю своєї приналежності до єдиної спільноти[3]. Взаємодія з музейним простором – від вивчення знакових історичних подій до розуміння локальної специфіки – не лише плекає патріотизм і зміцнює колективну пам'ять, а й розвиває толерантність через діалог культур. Відтак, освітня діяльність музеїв стимулює громадянську зрілість, розвиваючи здатність аналізувати сучасні суспільні виклики крізь призму минулого та формуючи проактивну позицію щодо розбудови майбутнього держави.

---

[1] Decker J. Cities, museums and soft power. *Consumption Markets & Culture*. 2016. Vol. 21, no. 6. P. 606. DOI: https://doi.org/10.1080/10253866.2016.1236254

[2] Найем М. Як вдихнути вільно? Посібник з деколонізації. Київ: Лабораторія, 2026. С. 120

[3] Сокуренко О. Музейна педагогіка в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти. *Вересень*. 2024. № 4. С. 113-114. DOI: https://doi.org/10.54662/veresen.4.2024.09

В умовах формування громадянської свідомості сучасний вчитель діє як транслятор культурної спадщини, чия діяльність в умовах російсько-української війни спрямована на захист і поширення ціннісних орієнтирів українського народу. Формування чіткої національної ідентичності є базовим елементом патріотичного виховання освітньої спільноти. Нині цей процес стає критично необхідним чинником консолідації суспільства, ефективного спротиву ворогу та посилення національної безпеки[1].

Варто наголосити, що сучасний музей остаточно трансформувався зі «сховища» на активний суб'єкт освітнього процесу та дієвий інструмент формування громадянської компетентності. В умовах війни музейна педагогіка стає критично важливою для кристалізації національної ідентичності школярів. Завдяки емоційному зануренню та рефлексії над складним історичним досвідом боротьби за свободу, музеї допомагають перетворити минуле на джерело стійкості.

В умовах інтенсивного інформаціного протистояння, мета якого полягає у викривленні української історії та культурної спадщини, музейні інституції перетворюються на дієвий засіб протидії маніпуляціям. Завдяки роботі з верифікованими даними та оригінальними джерелами, вони сприяють формуванню об'єктивної суспільної картини як минулого, так і сьогодення нашої держави. Крім того, на думку Т. Бевз та Т. Василеської, саме музейне середовище постає тією платформою, де відбувається активний розвиток аналітичних навичок, плекання національної свідомості та побудова довірливих відносин із відвідувачами[2].

Щоб проілюструвати практичну реалізацію цього навчально-виховного потенціалу, доцільно звернутися до досвіду європейських та українських інституцій. Показовими прикладами такої роботи, на нашу думку, є Музей Пальмаха (Ізраїль), Меморіальний центр Вітчизняної війни у Вуковарі

[1] Сокуренко О. Музейна педагогіка в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти. *Вересень*. 2024. № 4. С. 114. DOI: https://doi.org/10.54662/veresen.4.2024.09
[2] Бевз Т., Василевська Т. Музейні практики як інструмент формування національної ідентичності та суспільної консолідації. *Політичні дослідження*. 2025. № 1 (9). С.125. URL: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2025-1-6

(Хорватія), а також Музей Варшавського повстання (Польща). Своєю чергою, в українському контексті ключову роль відіграють Національний музей Революції Гідності, Музей історії України у Другій світовій війні та низка регіональних закладів, серед яких варто окремо відзначити Відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Формування громадянської свідомості в Ізраїлі є комплексним процесом, який виходить далеко за межі формальної державної освіти. Особливістю їхнього формування є поєднання мілітарних наративів з ідеалами солідарності, єдності та волонтерства. Е. Ґрасіані та Н. Ґазіт називають цей феномен «м'яким мілітаризмом», який спирається на романтизовані уявлення про нерозривний зв'язок із землею, необхідністю її захисту та збереження національної спадщини[1]. Така ініціатива ніби «очищує» від політичних реалій, притаманних традиційному розумінню військової справи. У результаті межа між державою і суспільством розмивається, адже безпекові практики «загорнуті» в оболонку патріотизму та громадянської відповідальності. Історичні та культурні простори стають тими майданчиками, де ця індоктринація працює найефективніше, залучаючи молодь і суспільство загалом до спільного наративу через глибокий емоційний досвід[2].

Яскравим прикладом неформальної освіти, який формує громадянську свідомість через апеляцію до духу братерства є Музей Пальмаха у Тель-Авіві. Пальмах – елітна напівпідпільна єврейська міліція, складова армії Хагана, що брала активну участь у Війні за Незалежність Ізраїлю у 1948 р. Представники Пальмаха створили покоління «дор ташах», що уособлювало т. зв. «нового єврея» – молодого, народженого на території Ізраїлю, морального та патріотичного. Представників «дор ташах» шанували за участь у війні, готовність до самопожертви, завдяки чому в наступні десятиліття після війни

[1] Grassiani E., Gazit N. Civilian 'soft' militarism through informal education in Israel: learning to protect and connect to the land. *Critical Military Studies*. 2024. P. 50. DOI: https://doi.org/10.1080/23337486.2024.2349365
[2] Grassiani E., Gazit N. Civilian 'soft' militarism through informal education in Israel: learning to protect and connect to the land. *Critical Military Studies*. 2024. P. 53. DOI: https://doi.org/10.1080/23337486.2024.2349365

ветерани підрозділу обіймали провідні посади в політичних, економічних та військових ешелонах держави[1].

Але науковці підсумовують, що хоч ветерани Пальмаха лишились в центрі наративу боротьби за незалежність, поступово їхній імідж втрачав авторитет. Особливо це помітно після Війни Судного дня 1973 р., коли асоційована з Пальмахом ліва партія «Авода» поступилась правій партії «Лікуд». Прихід до влади «Лікуду» посилив критичні голоси щодо ветеранів Пальмаху з боку як ультраортодоксальних євреїв та єврейських іммігрантів з арабських країн, так і з боку палестинців[2]. Зокрема, група «нових істориків», найвідомішими серед яких був Бенні Моріс, стверджувала, що солдати Пальмаха відіграли активну роль у вигнанні багатьох палестинських біженців під час війни 1948 р.[3]

У лютому 1981 р. ветерани Пальмаха зареєстрували однойменну Асоціацію, яка почала збір коштів на будівництво центру, присвяченому їхній діяльності. Щоправда, протягом 1980-х рр. Асоціація через брак фінансування і державної підтримки обмежилась меморіальними заходами, зокрема, виданням книг, фільмами та встановленням пам'ятних знаків. Лише з 1989 р. Міноборони Ізраїлю виділило ділянку в районі Рамат-Авів під військовий музей. Будівництво музею завершилось у 2000 р.[4]

Сьогодні Музей Пальмаха репрезентує концепцію імерсивного музейного простору, метою якого є актуалізація історичної спадщини однойменної військової організації крізь призму мікроісторії – індивідуального та групового досвіду. Експозиційний наратив побудований за принципом співучасті, де відвідувачі символічно інтегруються в групу рекрутів, проходячи хронологічний шлях від моменту заснування організації до завершення Війни за незалежність. Особливістю репрезентації матеріалу є відмова від традиційної предметно-

[1] Ben-Ze'ev E., Lomsky-Feder E. The intergenerational hero: Carrier of a bonding memory. *Memory Studies*. 2022. P. 1266. DOI: https://doi.org/10.1177/17506980221122231
[2] Ben-Ze'ev E., Lomsky-Feder E. The intergenerational hero: Carrier of a bonding memory. *Memory Studies*. 2022. P. 1266. DOI: https://doi.org/10.1177/17506980221122231
[3] Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. *Museum History Journal*. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 154. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047
[4] Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. *Museum History Journal*. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 155. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047

документальної експозиції на користь інноваційних кураторських рішень. Основу виставки становить метод сторітелінгу, який реалізується за допомогою тривимірних сценографічних реконструкцій та мультимедійних ефектів, що органічно інтегрують документальні свідчення у загальний художній наратив. Концептуально важливою є групова форма проведення екскурсій, яка виконує символічну функцію, відтворюючи командний дух бійців Пальмаха. Композиційним обрамленням екскурсійного маршруту слугує меморіальна зала пам'яті полеглих воїнів, що формує цілісну емоційно-смислову арку[1].

Важливим європейським осередком воєнної меморіалізації, що формує громадянську свідомість, є Музей Варшавського повстання у Польщі. Варшавське повстання 1944 р. стало наймасштабнішою акцією польського Руху Опору проти нацистської окупації під час Другої світової війни. Цей виступ Армії Крайової, що тривав з 1 серпня по 2 жовтня, завершився поразкою, яка призвела до колосальних людських жертв та майже тотального руйнування столиці. Незважаючи на військову невдачу, повстання закріпилося в історії як символ національної незламності[2].

З метою збереження пам'яті про цей безпрецедентний акт спротиву та всебічного висвітлення доль його учасників, у 2003 р. за ініціативи тодішнього мера Варшави Леха Качинського розпочалась інституціоналізація пам'яті. Відкриття закладу було спеціально приурочене до 60-ї річниці повстання (2004 р.) з амбітною метою – сформувати інноваційний музейний простір світового рівня. Як наслідок, сучасна експозиція музею базується на новітніх практиках експонування, які забезпечують глибоке занурення відвідувачів в історичний контекст та безпосередній контакт з автентичними першоджерелами[3].

Архітектурна концепція Музею Варшавського повстання належить краківському архітектору Войцеху Обтуловичу і ґрунтується на тривимірній

[1] Visit the museum. *Palmach website – Haganah's crushing companies | Home page*. URL: https://palmach.org.il/en/museum/visit/ (дата звернення: 18.02.2026).
[2] Варшавське повстання. Енциклопедія Голокосту: вебсайт / Меморіальний музей Голокосту США. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-warsaw-polish-uprising (дата звернення: 20.02.2026).
[3] Historia. *Muzeum Powstania Warszawskiego – Muzeum Powstania Warszawskiego*. URL: https://www.1944.pl/artykul/historia,4513.html (дата звернення: 23.02.2026).

системі смислових парадоксів. Перший аспект полягає в органічному синтезі минулого та сучасності: інноваційні експозиційні зали, мультимедійні зони й каплиця інтегровані в індустріальний простір колишньої трамвайної електростанції початку XX ст. Другий парадокс має яскраво виражений символічний характер – покинута промислова споруда царської епохи, врятована від повної руйнації, перетворилася на ключовий інституційний осередок національної пам'яті. Третім важливим елементом є зміна семантики самої будівлі: її первинна утилітарна функція трансформувалася в напівсакральну. Завдяки просторовому рішенню, що включає Парк Свободи, Стіну пам'яті та низку меморіальних зон, колишній промисловий об'єкт набув статусу патріотичного святилища[1].

До 2011 р. Музей Варшавського повстання досяг значних показників відвідуваності, залучаючи до півмільйона осіб щорічно до основної експозиції та освітніх програм. У 2013 р. Освітній відділ музею стандартизував свою діяльність шляхом поєднання методологій і запровадив поняття «музейної педагогіки», запропонувавши широкий спектр музейних ініціатив – від наукових конференцій і дискусій до навчальних програм для військових та дитячих заходів[2]. Наприклад, музей пропонує наступні уроки для польських учнів: «Війна очима дитини – «Асіунія»« (за мотивами книги Й. Папузінської), «Цивільне населення у Варшавському повстанні», «63 дні незалежної Польщі», «Символи польської підпільної держави» тощо[3].

Просуваючи героїчну візію польської історії, ініціатори проєкту прагнули подолати практику самокритичного виховання перехідних 1990-х рр., яку в консервативних колах таврували як «педагогіку сорому», і таким чином відновити почуття національної гідності громадян[4].

---

[1] Historia. *Muzeum Powstania Warszawskiego – Muzeum Powstania Warszawskiego*. URL: https://www.1944.pl/artykul/historia,4513.html (дата звернення: 23.02.2026).
[2] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 209-210. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673
[3] Lekcje muzealne. Muzeum Powstania Warszawskiego - Muzeum Powstania Warszawskiego. URL: https://www.1944.pl/artykul/lekcje-muzealne,5647.html (дата звернення: 26.02.2026).
[4] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 210. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673

К. Міхта наводить тезу польського філософа Даріуша Карловича, шо «польській молоді притаманна природна схильність до патріотичної ідентифікації, адже існував глибокий, хоч і не повністю усвідомлений, запит на відновлення зв'язку з власним корінням, для задоволення якого раніше не було відповідного інституційного формату»[1]. Тож, саме Музей Варшавського повстання взяв на себе функцію такої базової опори. Поєднуючи експозиційний простір зі спрямованою історичною політикою, творці установи цілеспрямовано акумулювали почуття національної приналежності молодого покоління, частково звертаючись до правих культурних наративів, що, своєю чергою, спирались на концепті польської національної винятковості.

Підтвердженням позитивної оцінки діяльності Музею Варшавського повстання є опитування Польського Інституту Національної Пам'яті «Освіта для пам'ятання». Згідно з результатом опитування щодо музеїв, а саме, «яке найцікавіше та найпривабливіше місце презентує історію», Музей Варшавського повстання посідає беззаперечне перше місце серед трьох категорій респондентів: 32% серед опитаних дорослих поляків (віком 20+), 40% серед учнів та студентів та 64,7% серед вчителів[2].

Для меморіалізації російсько-української війни корисним і релевантним у часі та просторі є досвід м. Вуковар у Хорватії, власне, Меморіальний комплекс Вітчизняної війни. Облога Вуковара тривала з 25 серпня по 18 листопада 1991 р. До 1 жовтня єдиним шляхом залишався т. зв. «кукурудзяний шлях» крізь навколишні села Богдановци та Маринці. Після захоплення Маринців підрозділами Югославської народної армії (ЮНА) блокада стала абсолютною, проте югославським силам знадобилося ще півтора місяця для подолання хорватської оборони. Захисників міста було близько 2 тис. осіб; водночас ЮНА та сербських парамілітарних утворень було близько 37,5 тис. Така диспропорція військ і рівень опору хорватів перетворили Вуковар на головний символ

[1] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 212. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673
[2] Malicki K., Wilk S., Żuk I. Education for Remembrance: Transfer of historical knowledge in the context of the attitudes of Poles towards their past. Warsaw: Institute of National Remembrance, 2023. P. 30.

Хорватської війни за незалежність[1]. Щоб віддати шану військовим, цивільним та місту, у 2013 р. було відкрито Меморіальний центр Вітчизняної війни у Вуковарі. І. Дегмечич вважає, що головна місія Центру полягає в тому, щоб стати сполучною ланкою між історією та сучасністю міста, а також впливати на його подальший розвиток[2]. Установа веде активну діяльність за кількома напрямками: проводить пам'ятні заходи та відзначає річниці, збирає історичні документи й артефакти для створення внутрішніх та вуличних експозицій, а також доглядає за меморіальними об'єктами.

Відвідувачі можуть оглянути постійну виставку «Пам'ять про Вітчизняну війну – битва за Вуковар». Вона детально висвітлює події травня 1991 р., зокрема заколот сербських сепаратистів у Борово-Селі, встановлення перших блокпостів на автошляхах та залізниці, а також старт організованого опору міста. Крім того, на території центру представлені зразки піхотної зброї часів війни, вуличні експонати та імітація поля бою. Меморіал також виступає майданчиком для проведення різноманітних симпозіумів, семінарів та наукових конференцій, присвячених битві за Вуковар і Війні за незалежність Хорватії загалом[3].

Державна установа «Меморіальний центр Вітчизняної війни Вуковар» здійснює освітній проєкт «Восьмикласники відвідують Вуковар». Під час якого учні з усієї країни відвідують меморіальні місця у Вуковарі та навколишній місцевості. Проєкт передбачає дводенний візит до Вуковара, під час якого учні дізнаються про цінності Вітчизняної війни та битви за Вуковар. Візит включає лекції про Вітчизняну війну та відвідування меморіальних місць. Метою цього проєкту є навчання тем співіснування, взаєморозуміння та толерантності[4].

Українська музейна справа сьогодні робить лише перші кроки у створенні таких просторів меморіалізації, особливо, на шляху формуванню громадянської

---

[1] Degmečić I. Š. The Memorial Centre of Homeland War Vukovar, Croatia. Témoigner. *Entre histoire et mémoire*. 2016. No. 123. P. 179. DOI: https://doi.org/10.4000/temoigner.5470

[2] Degmečić I. Š. The Memorial Centre of Homeland War Vukovar, Croatia. Témoigner. *Entre histoire et mémoire*. 2016. No. 123. P. 180. DOI: https://doi.org/10.4000/temoigner.5470

[3] Degmečić I. Š. The Memorial Centre of Homeland War Vukovar, Croatia. Témoigner. *Entre histoire et mémoire*. 2016. No. 123. P. 180. DOI: https://doi.org/10.4000/temoigner.5470

[4] Eighth Graders Visit Vukovar. *MCDRVU – Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar*: website / Public Institution «Memorial Centre of Homeland War Vukovar». URL: https://mcdrvu.hr/en/eighth-graders-visit-vukovar/ (дата звернення: 28.02.2026).

свідомості молоді. Особливістю українських музеїв, тематика яких присвячена військовій справі, меморіалізації російсько-української війни, є те, що історичні події тривають досі й експозиції формуються ледь не одразу. На жаль, це не дозволяє створити історичну дистанцію, аби переосмислити історичну пам'ять.

Перші кроки у меморіалізації подій новітньої історії України робить Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності (*далі* – Музей Революції Гідності). Формування базису для майбутнього музею розпочалося безпосередньо під час протестів узимку 2013-2014 рр. завдяки консолідації зусиль музейних фахівців та активістів. Вони ініціювали польовий збір артефактів, документальних свідчень та фіксацію емоційного тла безпосередньо на місцях розгортання подій. Наслідком цієї діяльності стало заснування у січні 2014 р. ініціативи «Музей Майдану» (альтернативна назва – «Музей Свободи»). До її ядра увійшли провідні фахівці культурної, наукової та пам'яткоохоронної сфер, зокрема, І. Пошивайло, В. Рожко, М. Скиба, Т. Бобровський, К. Чуєва. На початковому етапі ідею підтримали загони Самооборони Майдану, а згодом – Український національний комітет Міжнародної ради музеїв (ICOM)[1].

За підтримки родин Героїв Небесної Сотні, волонтерських об'єднань, Міністерства культури, Київської міської державної адміністрації, Українського інституту національної пам'яті (*далі* – УІНП) було сформовано репрезентативну колекцію, що налічувала понад дві тисячі експонатів. Оформлення пам'яті відбулось під час проведення у 2014-2015 рр. міжнародного конкурсу «Територія Гідності» («Terra Dignitas»). Підсумком співпраці з громадськістю та владою стала інституціоналізація проєкту. У 2016 р. було утворено Музей Революції Гідності[2]. А вже у 2017 р. у співпраці з УІНП задля розробки комплексної концепції об'єднаного музейно-меморіального простору[3].

[1] Murray E. C. Heavenly Fighters for Ukrainian Civil Society: The Cultivation of Democratic Culture through the Memorialization of the Revolution of Dignity: Master's thesis. Victoria: University of Victoria, 2022. P. 76.
[2] Концепція Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Київ, 2017. С. 11.
[3] Murray E. C. Heavenly Fighters for Ukrainian Civil Society: The Cultivation of Democratic Culture through the Memorialization of the Revolution of Dignity: Master's thesis. Victoria: University of Victoria, 2022. P. 76.

Ключовою метою інституції є формування простору, покликаного стимулювати розвиток громадянського суспільства. Передусім ідеться про комеморативну функцію – збереження історичної пам'яті про новітню боротьбу за незалежність та належне вшанування подвигу Героїв Небесної Сотні й усіх учасників Революції Гідності. Не менш важливою є науково-аналітична складова, що передбачає комплексне дослідження українських протестних рухів та репрезентацію феномену свободи як ключового елемента суспільного життя. Зрештою, музей виконує світоглядну й просвітницьку місію: він сприяє осмисленню ролі українського народу в системі європейських демократичних координат, а також мотивує громадян до проактивної життєвої позиції, критичного мислення та соціальної відповідальності[1].

Змінив свою тематику й Національний музей історії України у Другій світовій війні (*далі* – Музей війни). Інституційне становлення музею бере початок з 1974 р., коли його перші експозиції відкрилися в стінах київського Кловського палацу. З 1981 р. меморіальний комплекс функціонує на своєму сучасному місці, утворюючи масштабний просторовий ансамбль площею понад 11 га. Центральний елементом території є найвища європейська монументальна споруда – 102-метрова статуя «Батьківщина-мати», масивний постамент якої слугує простором для розміщення головного експозиційного корпусу музею.

Сьогодні місія музею змінилась. Він висвітлює боротьбу українського народу за незалежність у контексті двох світових війн та нинішньої російсько-української війни. Починаючи з 2014 р., інституція здійснює системну фіксацію перебігу російсько-української війни та героїчної боротьби українців. Музейна діяльність охоплює збір і наукове опрацювання речових доказів та усних свідчень з подальшою їх презентацією у виставкових просторах. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. цей напрям

[1] Концепція Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Київ, 2017. С. 15

роботи суттєво масштабувався та отримав глибоке концептуальне переосмислення[1].

Вже на початку березня 2022 р., на тлі боїв на околицях столиці, генеральний директор Юрій Савчук ініціював першу фотовиставку про сучасну війну. Її концепцію було розроблено 5 березня, а вже 23 березня експозицію «Київ: Репортаж одного дня. 8 березня 2022 року» відкрили у Всесвітньому центрі миру, свободи та прав людини у м. Верден (Франція). Згодом цей проєкт експонувався у дев'яти країнах Європи та Америки. За свідченням керівника закладу, реалізація проєкту стала значним викликом, оскільки на той момент фізично в музеї перебувало лише семеро з понад ста співробітників[2].

Сьогодні музей веде активну просвітницьку роботу, зокрема у напрямку національно-патріотичного виховання. Здійснюється комплексний екскурсійний супровід стаціонарних і тимчасових експозицій, території комплексу та оглядових зон, а також організація публічних форумів і комунікаційних майданчиків для різних цільових аудиторій. Важливою складовою є проєктування новітніх форм музейної взаємодії, що передбачає сучасну інтерпретацію фондових збірок із залученням актуальних інформаційних технологій. Крім того, музей ініціює та проводить заходи формату історичної реконструкції те тематичні масові події[3].

Характерним явищем воєнного часу стала поява народних музеїв, які створюються завдяки особистій ініціативі небайдужих громадян. Діяльність таких осередків має визначальне значення для порятунку культурних надбань, піднесення суспільного духу та гуртування людей у часи важких випробувань. Окрім того, вони виступають дієвим засобом фіксації перебігу історичних подій, плекання національної самосвідомості та неперервного збереження пам'яті й гідності нашого народу[4].

---

[1] Музей війни. *Музей війни*. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/about-us (дата звернення: 03.02.3036).
[2] Muravska S., Hnidyk I. Ukrainian Museums' Exhibitions and Educational Programmes During the First Six Months of War. Museum and Society. 2023. Vol. 21, no. 2. P. 34. DOI: https://doi.org/10.29311/mas.v21i2.4295
[3] Статут Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс: нова редакція. Київ, 2026. С. 5.
[4] Бевз Т., Василевська Т. Музейні практики як інструмент формування національної ідентичності та суспільної консолідації. *Політичні дослідження*. 2025 . № 1 (9). С.128. URL: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2025-1-6

Варто виокремити низку українських музеїв і в інших регіонах, зокрема Патріотичний музей російсько-української війни у Черкасах. Музейна інституція розпочала свою діяльність 28 березня 2018 р. Її створення та подальше фінансування є приватною ініціативою волонтера Олексія Святенка[1].

Експозиційний фонд налічує сотні артефактів, безпосередньо привезених із зони проведення АТО/ООС. Серед ключових експонатів: предмети побуту та особисті речі військовослужбовців, а також залишки боєприпасів. Нині експозиція музею розміщується в приміщенні Свято-Михайлівського гарнізонного собору. Окремий виставковий блок простору має меморіальний характер і присвячений пам'яті Дмитра «Да Вінчі» Коцюбайла, який загинув у березні 2023 р. Екстер'єрну частину музею доповнює автентичний евакуаційний транспорт бійців підрозділу «Правий сектор», що застосовувався під час оборони Донецького аеропорту (2014-2015 рр.) та в інших зонах інтенсивних бойових дій. Діяльність музею спрямована на збереження вітчизняної історико-культурної спадщини, меморіалізацію подвигу українських захисників, а також реалізацію завдань національно-патріотичного виховання та формування ціннісних орієнтирів у громадян[2]. Поява таких низових ініціатив перетворює процес меморіалізації з формального обов'язку на живу суспільну практику. Наочним свідченням життєздатності цього підходу є активне формування волонтерських та ветеранських музейних просторів, які сьогодні функціонують по всій країні.

Важливим осередком меморіалізації подій збройного конфлікту та вшанування пам'яті захисників є Музей сучасної російсько-української війни, що функціонує як структурний підрозділ Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. Яворницького. Інституцію було засновано 2016-2017 рр. завдяки спільній ініціативі волонтерського руху та ветеранів антитерористичної операції. Первісно заклад діяв під назвою «Громадський

[1] Патріотичний музей АТО/ООС у Черкасах. Cherkasy.city: вебсайт. URL: https://cherkasy.city/muzei/patriotychnyj-muzej-ato-oos/ (дата звернення: 04.03.2026).
[2] Патріотичний музей російсько-української війни. *Travels.in.ua*: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/object/5342/patriotic-museum-of-the-russian-ukrainian-war (дата звернення: 04.03.2026).

подвиг мешканців Дніпропетровщини у подіях АТО», проте у 2023 р., згідно з ухвалою обласної ради, отримав своє найменування[1].

Простір музею поділяється на кілька локацій: експозиція просто неба, що має назву «Шляхами Донбасу», демонструє понад 400 матеріальних свідчень війни. Основна експозиція розкриває роль різних учасників спротиву: військовослужбовців, медичного персоналу, волонтерів, капеланів, журналістів та внутрішньо переміщених осіб. Окремим меморіальним простором є «Зала світлої пам'яті Героїв», де розміщено понад 500 світлин полеглих бійців ЗСУ та добровольців із Дніпропетровської області. Крім того, музейний комплекс включає залу панорамного відео, яке забезпечує імерсивний ефект під час перегляду документальної стрічки «Дніпропетровщина в подіях АТО»[2].

Серед регіональних музеїв варто виокремити Відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Задум щодо заснування цього меморіального осередку виник у 2017 р. Така пропозиція надійшла від Зої Семенівни Кузьменко – матері полеглого учасника Небесної Сотні Героя України Максима Шимка, яка прагнула сформувати простір пам'яті для вшанування героїзму та звитяги мешканців Вінничини[3]. Офіційне затвердження «Музею Мужніх» як відокремленого підрозділу Вінницького обласного краєзнавчого музею відбулося 29 жовтня 2026 р. шляхом ухвалення відповідного рішення Вінницькою обласною радою під час 46-ї сесії сьомого скликання (документ №992)[4]. Діяльність новоствореного закладу зосереджена на збереженні історичної пам'яті про учасників Революції Гідності та захисників нашої держави у російсько-українській війні. Виставкове наповнення установи покликане всебічно висвітлити не лише безпосередню участь

[1] Музей сучасної російсько-української війни. *Travels.in.ua*: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/uk-UA/object/4898/muzey-suchasnoyi-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny (дата звернення: 04.03.2026).
[2] Музей сучасної російсько-української війни. *Travels.in.ua*: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/uk-UA/object/4898/muzey-suchasnoyi-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny (дата звернення: 04.03.2026).
[3] Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Російська агресія проти України (2014-2025). Метапростори війни*: монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 174
[4] Про питання діяльності об'єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області: Рішення Вінницької обласної ради 46 сесії 7 скликання №922 від 29.10.2020 р. *Вінницька обласна рада*. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf (дата звернення: 25.02.2026)

військовослужбовців, а й вагому роль добровольчих об'єднань, рух громадської взаємодопомоги та доброчинності, служіння військових священників і медичних працівників, а також долі вимушених переселенців[1].

Колектив «Музею Мужніх» здійснює активну науково-фондову роботу, спрямовану на документування російсько-української війни. Співробітники збирали військові артефакти, фіксували біографії полеглих воїнів шляхом запису усних та відеоінтерв'ю з їхніми родинами, а також досліджували діяльність волонтерських рухів, капеланів та військових медиків. Зібрані матеріали стали основою для формування меморіальних комплексів. Практичним результатом цієї роботи з музеєфікації сучасної війни стало відкриття 11 жовтня 2022 р. виставки «України щит», яка діє до сьогодні. Проєкт, що охоплює понад 200 персональних історій, розміщено у чотирьох залах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Експозиція була присвячена учасникам Революції Гідності, військовослужбовцям, які боронять державу з 2014 р., полеглим героям, а також усім тим, хто забезпечує надійний тил – медикам, волонтерам та капеланам[2].

Отже, огляд сучасних комеморативних практик та ролі музею в умовах екзистенційних викликів яскраво демонструє, що формування громадянської свідомості неможливо звести до простого транслювання історичних фактів. Сучасний музей перетворився на потужний інструмент «м'якої сили», який працює не з минулим як таким, а з живим емоційним досвідом поколінь. На прикладі міжнародних інституцій (як-от в Ізраїлі, Польщі чи Хорватії) та новітніх українських меморіальних просторів ми бачимо, як історія стає практичним інструментом виживання та консолідації нації.

В умовах російсько-української війни українські музеї змушені працювати з «гарячою», ще не завершеною історією, перетворюючи травматичний досвід на

[1] Про проєкт рішення міської ради «Про внесення змін до рішення міської ради від 25.29.2020 №2415 зі змінами»: Рішення виконавчого комітету Вінницької міської ради №1328 від 12.06.2025. Вінницька міська рада. URL: https://2021.vmr.gov.ua/Docs/ExecutiveCommitteeDecisions/2025/%E2%84%961328%2012-06-2025.pdf (дата звернення: 25.02.2026)

[2] Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Російська агресія проти України (2014-2025). Метапростори війни*: монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 175.

джерело суспільної стійкості. Вони стають тими самими «місцями пам’яті», де учнівська молодь не просто дізнається про подвиги, а проходить процес глибокої внутрішньої ідентифікації. Відбувається перехід від абстрактного патріотизму до усвідомленої громадянської компетентності: розуміння того, хто ми є, які цінності захищаємо і чому персональна відповідальність кожного є невіддільною від існування держави.

Ця зміна стала можлива виключно завдяки еволюції музейної педагогіки: від закритого музею-»храму» до дискусійного музею-»форуму». Відмова від авторитарної дидактики дозволила зосередити увагу на розвиткові особистості. Таким чином, визнавши право дитини на суб’єктність і власну рефлексію, музей перестав бути пасивним сховищем і став дієвим майданчиком для виховання критичного мислячого громадянина. І музеї, наведені у дослідженні вже реалізовують такі практики.

Розділ 3
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДИКА ВОЄННОЇ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ У РОБОТІ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ

3.1 Світовий та український досвід візуальної та смислової репрезентації війни у музейному просторі

Перехід від теоретичної концептуалізації музейної педагогіки до її безпосереднього впровадження вимагає створення відповідного простору пам'яті. Описаний раніше ціннісний вплив провідних світових та українських музеїв спирається на глибоко продумане архітектурно-візуальне тло. У цьому контексті дослідження світового та українського досвіду воєнної меморіалізації доцільно поглибити через аналіз просторових і сценографічних рішень. Смислова репрезентація збройних конфліктів у музейній експозиції діє як базовий невербальний інструмент, що перетворює суху констатацію фактів на емоційно насичене середовище, необхідне для формування громадянської компетентності учнівської молоді.

Музейний простір, за визначенням О. Караманова, – «спосіб реконструкції частини минулого через призму історії окремих предметів в музеї, відтворенні лінії подій, інтерпретації фактів, аналізі етапів життя і творчості конкретної особистості»[1]. Згідно з фаховим підходом Ф. Вайдахера, сучасна музейна експозиція орієнтується на компетентного відвідувача, здатного самостійно робити висновки. Публіка першочергово реагує на цілісні візуальні образи та емоції, а не на сухі факти, тому її сприйняття не потребує спеціальної підготовки. Якісний музейний простір має пропонувати обмін – високоякісну, структуровану та візуально привабливу експозицію за витрачений час відвідувача. Для ефективного утримання уваги простір повинен заохочувати глядача до інтерактивної участі, а історія – подаватися простою мовою без перевантаження

[1] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. С. 81.

складною термінологією. Пріоритет віддається невербальним засобам і комунікативно чуттєвому стилю. Зрештою, успішна виставка не видає всі готові факти, а розбурхує фантазію, інтригує та мотивує до подальшого самостійного вивчення теми[1].

Архітектурно-просторові рішення виступають фундаментальним інструментом для формування емоційного тла музейної експозиції. Зокрема, специфіка освітлення здатна безпосередньо впливати на психологічний стан відвідувачів, генеруючи позитивні емоції або психологічні переживання. Крім того, продумана організація простору та ергономіка маршруту органічно направляють реципієнта крізь закладений наратив, забезпечуючи поступове зростання емоційної залученості в міру розгортання виставки. Задля досягнення максимального емоційного резонансу експозиції необхідна тісна синергія, наприклад, дизайнерів та музейних працівників, що дозволяє перетворити фізичне розташування об’єктів на цілісний засіб невербальної комунікації[2].

До того ж, якщо експозиція обмежується лише сухими фактами, вона втрачає свою педагогічну мету, адже саме знаходження відвідувача серед реальних предметів створює оточення, яке впливає на емоції та відкриває шлях до засвоєння інформації. Для того щоб візуальна картинка викликала співпереживання, художники-експозиціонери мають використовувати творчу свободу та нестандартні підходи, щоб передати емоційний фон за допомогою декорацій, настінного розпису та самих експонатів. Завдяки цьому відвідувачі не просто переходять із залу в зал, а ніби переносяться в іншу мить життя, де уява сама малює живі картини минулого. У різних залах експозиції можуть виникати зовсім різні сильні емоції, що допомагає перетворити звичайний огляд на процес утворення нормального морального і культурного досвіду. Крім того, вагомим чинником творення виховного середовища і засобом позитивного впливу на відвідувачів є краса та загальна естетика простору[3].

---

[1] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 357.
[2] Singh M. Architecture Emotion-scape: Enhancing Museum Experience through Multi-Sensory Design. New Delhi: School of Planning and Architecture Delhi, 2024. P. 15.
[3] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 358-360.

Наприклад, музеї активно використовують паперові буклети з інтерактивними маршрутами через виставкові простори. Такі маршрути охоплюють різні зали, поверхи або галереї музею, дозволяючи адаптувати досвід огляду. Буклети можуть бути наповнені поєднанням текстової та візуальної інформації, що допомагає дітям орієнтуватись в музеї під час пошуку та вивчення ключових фактів про задані експонати. Візуальні підказки, як-от іконки збільшувального скла, вказують на необхідність візуально просканувати простір, знайти конкретний об'єкт та відмітити його[1].

Отож, сучасний музейний простір набуває глибокого особистісного виміру, де ключовим є емоційне та інтелектуальне привласнення культури відвідувачем. Виступаючи імерсивним середовищем, експозиція сприяє особистості через поєднання вільного самопізнання та ненав'язливої педагогічної модерації. У цьому процесі людина вступає в рівноправний діалог з інституцією, самостійно розкодовуючи семантику простору відповідно до власних ціннісних орієнтирів і потреб. Сьогодні музей перетворюється з пасивного транслятора знань на активну платформу для світоглядного самовизначення та формування культурної ідентичності[2].

Важливою умовою такого світоглядного впливу є справжність музейного предмета, адже лише автентичні речі здатні стати живими свідками подій і викликати справжню емпатію. Специфіка музею дозволяє активно залучати справжні експонати до навчальної діяльності через їх практичне дослідження. Завдяки активації різних органів чуття під час дотику до оригінальних об'єктів, відвідувачі здобувають більш глибокий та емоційно насичений досвід, що завжди позитивно відзначається аудиторією[3]. Наприклад, у відвідувачів музею

[1] Biliuk J. Multisensory exhibiting in modern museum discourse (based on natural history museums' exhibitions in London, Oxford, Cambridge). *Linguistic and Conceptual Worldviews*. 2025. No. 2 (78). P. 157-158. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-6397.2025.2.08

[2] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. С. 276-277.

[3] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. С. 224.

під час споглядання особистих речей історичних персоналій може виникнути відчуття емпатійного переживання подій, віддалених у часі[1].

Особливо потужно цей механізм емпатії працює тоді, коли йдеться про складні сторінки історії, де важлива кожна деталь. Використання експозиційних зразків у освітньому процесі відіграє ключову роль у формуванні чіткого візуального сприйняття досліджуваних об'єктів. Залучення сенсорного досвіду, зокрема тактильна взаємодія з артефактами, сприяє реконструкції автентичного середовища та поглиблює розуміння матеріалу. З огляду на це, такі наочні засоби володіють значними дидактичним потенціалом, що є особливо актуальним під час вивчення матеріальної частини, наприклад, озброєння або військової техніки[2].

Яскравим прикладом такого підходу до збереження живої історії є формування фондів, присвячених подіям Революції Гідності. Важливим етапом збереження матеріальної спадщини Євромайдану стала виставка «Творчість свободи: (р)еволюційна культура Майдану» (відкрита 28 жовтня 2014 р. у Музеї Івана Гончара). Проєкт, реалізований спільними зусиллями музейників, ініціативи «Музей Свободи/Музей Майдану», фондів «ДАР» та «MYMEDIA» (арт-куратори – В. Кауфман, К. Ткаченко), представив понад 500 експонатів. Особливістю виставки став нетривіальний погляд на предмети самооборони (щити спецпідрозділу «Беркут», імпровізовані рогатки чи «коктейлі Молотова» в лампочках) – вони експонувалися як зразки протестної творчості. Ця колекція стала підґрунтям для формування фондів майбутнього Музею Майдану. Наразі акумульоване зібрання охоплює понад 2000 речових експонатів (барикадний генд-мейд, засоби захисту, арт-об'єкти), а також близько 500 усних свідчень, фотоархіви, книги та відповідну документацію щодо охорони пам'яток[3].

---

[1] Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. С. 203

[2] Бураков Ю., Проховник П. Музейна педагогіка як важливий чинник розвитку історичних знань курсантів в умовах російсько-української війни. Військова освіта. 2024. № 1 (49). С. 13. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-1783/2024-49/9-17

[3] Курдина Ю. Мистецтво Майдану як джерело наповнення Музею Революції Гідності. *Історико-культурні студії*. Львів, 2019. Т. 6, № 1. С. 59.

Подібний принцип збору реальних артефактів безпосередньо з епіцентру подій став основою і для інституцій, що фіксують перебіг російсько-української війни. Зокрема формування музейної колекції Патріотичного музею у Черкасах здійснювалося шляхом збору автентичних предметів з передової. Фонди установи містять різноманітні артефакти: від особистих речей учасників АТО та засобів тактичної медицини до кустарно модифікованої техніки. Значну частину виставки становлять залишки використаних боєприпасів (уламки мін, снарядів РСЗВ «Град», відпрацьовані тубуси від протитанкових керованих ракет тощо). Ці предмети, разом із виробами волонтерів, виконують роль ключових речових джерел для розуміння характеру бойових дій та специфіки забезпечення підрозділів у цей період[1].

Проте лише зберігати автентичні речі недостатньо. Щоб ці «свідки епохи» заговорили до сучасного відвідувача, музеї потребують нових форматів експонування. Впровадження інноваційних мультимедійних технологій докорінно трансформує формат взаємодії музейних інституцій з аудиторією. На відміну від традиційних статичних виставок, застосування аудіогідів та відеоконтенту дає змогу ефективно візуалізувати та пояснювати складні динамічні процеси. Важливим трендом сучасної експозиційної діяльності є партисипативність – залучення відвідувачів до активної комунікації. Завдяки інтерактивним рішенням реципієнт перестає бути пасивним спостерігачем, отримуючи можливість керувати експонатами або безпосередньо взаємодіяти з ними. Крім того, інтеграція комп’ютерних систем, елементів гейміфікації (ігор, вікторин) та цифрових баз даних формує інноваційне середовище для повноцінного діалогу між людиною та музейним артефактом[2].

Прикладом такої успішної співучасті є інтерактивна інсталяція «Зафіксуй в музейному просторі свою родинну історію про Другу світову війну» (див.

[1] Хіміки-технологи ЧДТУ відвідали «Патріотичний музей АТО». *Черкаський державний технологічний університет*. 2020. URL: https://chdtu.edu.ua/news/item/14648-khimiky-tekhnolohy-chdtu-vidvidaly-patriotychnyi-muzei-ato (дата звернення: 01.03.2026)

[2] Терещенко А. Педагогічний потенціал інноваційних технологій в музейній справі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки: Мистецька освіта: історія, теорія, практика*. 2018. №5 (319), травень. С. 161-162

Додаток 53), що представлена в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Вона не просто експонує минуле, а перетворює відвідувачів на його співавторів. Дзеркальні поверхні, на яких люди власноруч залишають спогади про своїх рідних, візуально поєднують сучасність із пережитим досвідом. Завдяки цьому загальний літопис війни розпадається на мозаїку живих людських доль, дозволяючи кожному присутньому емоційно та фізично долучитися до збереження спільної пам'яті.

Така партисипативність логічно перетікає у створення повноцінних освітніх просторів. Сучасні дослідники наголошують на важливості впровадження інтерактивних ігрових та проєктних технологій, що перетворюють музеї на динамічні простори. Головна мета таких підходів – розвиток навичок командної взаємодії. Інтерактивні заняття знижують психологічну напругу та допомагають аудиторії сфокусуватися на головному. Їх успішна реалізація потребує комфортного середовища, що сприяє співпраці та особистісно-орієнтованому навчанню. Зрештою, застосування інновацій у музейній педагогіці посилює роль експоната як ключового транслятора інформації та символу певної епохи[1].

Щоб ці інноваційні підходи та самі автентичні експонати мали максимальний виховний ефект, музейним працівникам варто враховувати, що кожен відвідувач опрацьовує цей травматичний або героїчний досвід по-своєму. Відповідно до концепції експеріенційного навчання (навчання через досвід) американського психолога Девіда Колба, ключові когнітивні стилі особистості формуються на основі домінування певних способів сприйняття та обробки інформації. Д. Колб виокремлює чотири базові стилі:

- *«Мрійник»*. Цей підхід базується на поєднанні конкретного досвіду та рефлексивного спостереження. Здобувачі із цим стилем демонструють здатність до багатовимірного аналізу ситуацій та емпатії. Їхньою сильною стороною є генерація інноваційних ідей (зокрема, за допомогою методів мозкового штурму)

[1] Квас О. Музейна педагогіка як інструмент розширення освітнього простору. *Молодь і ринок*. 2019. № 5. С. 14. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.170961

та пошук нестандартних взаємозв'язків. У навчальному процесі вони керуються уявою та чутливі до соціально-психологічних аспектів взаємодії.

- *«Мислитель»*. Формується завдяки синергії рефлексивного спостереження та абстрактної концептуалізації. Для таких індивідів пріоритетним є структурування розрізненої інформації та розробка цілісних теоретичних моделей. У процесі пізнання внутрішня логіка та концептуальна обґрунтованість ідей переважають над їхньою безпосередньою практичною цінністю.

- *«Прагматик»*. Виникає на перетині абстрактної концептуалізації та активного експериментування. Фокус уваги зміщується на розв'язання конкретних завдань та імплементацію теоретичних конструктів у практику. Представники цього стилю демонструють високу ефективність пошуку єдиного оптимального рішення та віддають перевагу вирішенню технічних або структурних проблем, мінімізуючи емоційну залученість.

- *«Діяч»*. Спирається на домінування активного експериментування та конкретного досвіду. Цей когнітивний стиль характеризується високою адаптивністю до мінливих обставин, готовністю до ризику та орієнтацію на безпосередню дію. У процесі прийняття рішень «діячі» схильні покладатися на інтуїтивне розуміння ситуації, а не на глибокий аналіз, і легко відмовляються від теоретичних моделей, якщо ті суперечать практичним реаліям[1].

На нашу думку, враховуючи різноманітність когнітивних стилів за Д. Колбом, музеям необхідний універсальний підхід до молоді. Яскравим педагогічним інструментом є емоційний досвід (що не травмує), а саме формування в дитини емпатії. Абстрактні факти, які не підкріплені наочністю, не сприяють формування емпатії. Тож, своєрідним «емоційним містком», що долає просторову й часову дистанцію для всіх типів сприйняття, стають особисті побутові речі. Вони здатні руйнувати бар'єри сухого викладу матеріалу. Наприклад, емоційним «мрійникам» такі предмети допомагають глибоко

[1] Гохстрат Е., Гейн А. Теорія навчання Девіда Колба в музеї: Мрійник, Мислитель, Прагматик, Діяч. Київ: Видавець Чередниченко А. М., 2015. С. 20.

співпереживати, а «прагматикам» і «діячам» – слугують беззаперечним матеріальним доказом того, що ці події відбувалися насправді.

Розвиток емпатії детермінується низкою індивідуально-психологічних особливостей особистості. Серед ключових чинників О. Кулешова та О. Росолович наводять високий рівень емоційної сприйнятливості, щирий інтерес до соціального оточення, психологічну гнучкість та адаптивність, виражену екстраверсію, а також певний рівень тривожності й емоційну стабільність. Крім того, вагому роль відіграють здатність до прийняття соціальних ролей, особливості самоідентифікації, мотивація, що переважає (просоціальна або індивідуалістична), стійкість спонукань і ціннісне ставлення як до власного «Я», так і до інших людей[1].

Загалом, за Г. Савеніє та П. де Бруїйн, формування історичної емпатії є складним завданням для учнів, зокрема через те, що в юному віці вони лише починають опановувати необхідні абстрактні форми мислення. Оскільки історичні дійові особи віддалені від учнів у просторі, часі та за своїм досвідом, історична емпатія може бути для школярів такою ж незвичною, як і спроба поглянути на світ очима незнайомців, що дається дуже нелегко[2].

Щоб подолати цю психологічну та часову дистанцію, традиційної трансляції сухих фактів виявляється недостатньо. Відповіддю на цей виклик стає створення в музеях «втіленого досвіду» (embodied experience), що передбачає формування особливої афективної атмосфери – емоційних та сенсорних умов, які впливають на поведінку та сприйняття відвідувачів. Інструментами, які створюють цю атмосферу, є текст, освітлення, сенсорні стимули та технології і побутові речі, які формують наратив і збагачають музейний досвід[3].

---

[1] Кулешова О., Росолович О. Особливості прояву емпатії в учителів в умовах війни. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 84. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-11

[2] Savenije G., Bruijn P. Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement. *International Journal of Heritage Studies*. 2017. Vol. 23, no. 9. P. 833. DOI: https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1339108

[3] Abuhassan L., Malhis S. Modes of embodiment for an immersed experience in museums: The Royal Tank Museum. *PLOS ONE*. 2025. Vol. 20, no. 1. URL: https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0317402 (дата звернення: 05.03.2026)

Прикладом створення такої афективної атмосфери є інсталяція «Голоси» з проєкту «Чорнозем» (автори – Поліна Кузнецова та Андрій Скрипка) (див. Додаток 52). Вона діє через чуттєвий досвід, дозволяючи емоційно осягнути історію землі, що зберігає пам’ять про нескінченні геноциди. На темному ґрунті лежать білі гіпсові зліпки облич із відкритими ротами – так митці намагаються надати голос самій землі, підкреслюючи її двояку сутність: вона має материнські риси і дає життя, але водночас, поглинає його, нагадуючи про ті «криваві землі», про які писав Тімоті Снайдер.

Як зазначають Г. Савеніє та П. де Бруїйн, під час відвідування виставки «Дитина у війні» у Гаазі кілька учнів зазначили, що предмети з виставки допомогли їм усвідомити, що події відбувались насправді і що це було реальним, тобто допомогли їм перейнятися емпатією до дітей війни. Артефакти, представлені разом з конкретною емоційною історією, мали особливо сильний вплив. Учні вказували, що в таких випадках речі діяли як тригери, які викликали інтерес і спонукали їх дізнатися історію, що стоїть за артефактом[1].

Переконливим сучасним прикладом інституціоналізації такого підходу є Міжнародний «Музей воєнного дитинства» (War Childhood Museum). Цей заклад розпочав свою роботу у 2017 р. в Сараєво, а у 2020 р. відкрив свій перший міжнародний офіс у Києві. Головна мета інституції – задокументувати досвід людей, чиє дитинство пройшло під час війни, та створити платформу, де вони можуть поділитися своїми історіями[2]. Колекція музею в Україні становить, на жаль, найбільший архів дитячих свідчень про повсякденне життя під час російсько-української війни, який містить сотні унікальних історій та предметів[3].

Дидактична база музею спирається на методику «об’єктно орієнтованого навчання» (або «навчання через експонат»). Згідно з цим підходом, ключовою відправною точкою освітнього процесу стає конкретний предмет, артефакт,

[1] Savenije G., Bruijn P. Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement. *International Journal of Heritage Studies*. 2017. Vol. 23, no. 9. P. 837. DOI: https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1339108

[2] Про музей. *War Childhood Museum Ukraine*. URL: https://warchildhood.org/ua/about/ (дата звернення: 22.08.2026).

[3] War Childhood Museum Ukraine. URL: https://warchildhood.org/ua/ (дата звернення: 22.08.2026).

фотографія чи документ. Замість пасивного слухання учні уважно розглядають об’єкти, ставлять запитання та знайомляться з особистим досвідом іншої людини, перетворюючи навчання на процес самостійного відкриття[1]. Наприклад, для школярів 10-12 років розроблено заняття «Записник на старому телефоні»[2]. Під час уроку здобувачі освіти аналізують старий кнопковий телефон, на корпусі якого підліток із Донецька зафіксував географію міграції своєї родини: Горлівка, Вінниця, Ірпінь, Київ, Львів, Німеччина. Завдяки роботі з цим предметом та контурними картами Європи підлітки досліджують поняття міграції та усвідомлюють значення предмета як сімейної реліквії і своєрідного «записника» особистої історії, яка стала частиною великої історії України.

Ще глибший ціннісний вимір розкривається у занятті «Батькові рукавички», розробленому спеціально для старшокласників віком 16-18 років. Базовим експонатом тут виступають тактичні рукавиці військовослужбовця, які передав до музею юнак із Києва, чий батько добровільно став на захист країни. Аналізуючи цей предмет та історію родини, молодь обговорює статтю 54 Конституції України, що дозволяє їм на практиці осягнути поняття громадянського обов’язку, особистого вибору та суспільних цінностей[3]. Автори методики підкреслюють, що об’єкно-орієнтоване навчання є гнучким інструментом, який дає змогу безпечно говорити про складні теми. Взаємодія з реальними речами допомагає учням безпечно прожити історію об’єта, а також сприяє розвитку емпатії та критичного мислення[4].

Водночас досвід такої глибокої персоналізації успішно працює не лише з дитячими спогадами, а й у контексті військового шляху молоді, що яскраво демонструє Музей Пальмаха в Ізраїлі. Ф. Джонсон, згадуючи свій візит до музею, пише, що «одним із найпривабливіших аспектів музею є його свідомий вибір на

[1] Як говорити з дітьми про пам'ять за методикою «навчання через експонат»: методичний посібник. *Музей воєнного дитинства за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»*. Київ, 2024. С. 2-3.
[2] Як говорити з дітьми про пам'ять за методикою «навчання через експонат»: методичний посібник. *Музей воєнного дитинства за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»*. Київ, 2024. С. 18-27.
[3] Як говорити з дітьми про пам'ять за методикою «навчання через експонат»: методичний посібник. *Музей воєнного дитинства за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»*. Київ, 2024. С. 37-46.
[4] Як говорити з дітьми про пам'ять за методикою «навчання через експонат»: методичний посібник. *Музей воєнного дитинства за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»*. Київ, 2024. С. 2

користь мікроісторії, а не масштабні макроісторії. Замість того, щоб перевантажувати відвідувачів детальною політичною чи військовою хронологією, він зосереджує увагу на невеликій, репрезентативній групі осіб. Ця тактика, яка часто застосовується в історичній освіті, тут значно посилюється завдяки імерсивній подачі матеріалу. Фокусуючись на надіях, страхах і тріумфах вигаданих персонажів, музей робить абстрактні історичні процеси – такі як політика Британського мандата чи жорстокі реалії війни – глибоко особистими. Відвідувачі не просто дізнаються про Пальмах; вони співпереживають «Руті» чи «Йоссі», відчуваючи їхні труднощі так, ніби це їх власні. Цей особистий зв'язок є набагато потужнішим інструментом для глибокого розуміння та запам'ятовування, ніж просте перерахування фактів»[1].

Зокрема, в музеї можна побачити такі речі як дзвін з корабля «Ексодус», валізи нелегальних репатріантів та радистів, пляшку з піском з Ейлата, побутове та кухонне начиння, спорядження розвідника та прилади для карт, одяг та форму військових Пальмаху[2]. Ці та інші експонати створюють емоційне тло, що відтворює історію Пальмаху і формує емпатію у відвідувача. Щодо ролі музею влучно висловилась Т. Кароєва: «Це швидше музей емоційної правди, а не лише історичної. Хоча він присвячений військовій формації, проте не святкує війну, не романтизує насильство. Постійно підкреслює ціну, яку платили люди. Він не «розповідає про війну», а дає її прожити, залучає до морального вибору»[3].

Схожий приклад формування емоційного тла було запропоновано Музеєм історії України у Другій світовій війні, а саме у виставці «Україна – Розп'яття». Виставка виникла як безпосередня і швидка реакція музейних працівників на події перших місяців повномасштабного вторгнення. Її головною передумовою стало звільнення північних регіонів України навесні 2022 р.

---

[1] Palmach Museum in Israel: An Experiential Journey into the Soul of a Nation's Founding Defenders - Wonderful Museums. Wonderful Museums. URL: https://www.wonderfulmuseums.com/museum/palmach-museum-in-israel (дата звернення: 10.03.2026).

[2] מוצגים. אתר הפלמ"ח - פלוגות המחץ של ההגנה| *דף הבית*. URL: https://palmach.org.il/archive/exhibits (дата звернення: 11.03.2026).

[3] Кароєва Т. Сучасні концепції вшанування музейними засобами. *Вісник факультету історії і міжнародних відносин: збірник наукових праць*. Випуск 24. Вінниця.; ВДПУ, 2026. С. 112.

Кожен експонат – звичайна побутова річ або військове спорядження, за яким є глибока історія. Наприклад, на виставці було виставлено понівечену ікону «Зняття з хреста» (див. Додаток 24). Цю реліквію привезли зі знищеної ворожими обстрілами церкви Святого Димитрія Ростовського, що в селищі Макарів Київської області. У самій іконі застряг уламок російської міни, що символізує руйнування духовних та культурних пам'яток війною. Серед експонатів є ворожа карта захоплення Києва, що є оригінальним документом російських диверсійних груп, на якому був розписаний детальний план окупації української столиці. Цей експонат є прямим доказом намірів РФ щодо швидкого захоплення головного міста країни. Частина виставки присвячена умовам виживання цивільного населення. Організатори облаштували інсталяції укриттів, які наочно демонструють, як саме звичайні українці змушені облаштовувати свій побут, ховаючись від постійних ракетних та бомбових ударів[1].

Особисті речі є потужним тригером емпатії, який об'єднує різні когнітивні стилі. Однак, щоб предмет не залишився просто «сухим фактом у скляній вітрині», йому потрібен відповідний емоційний контекст. Музеї нового покоління відмовляються від стерильності на користь створення «втіленого досвіду», де сам простір стає головним інструментом впливу.

При цьому сучасна молодь потребує активного сенсорного залучення. Архітектура, освітлення, мультимедійні технології діють на тілесно-кінетичному рівні. Вони змушують відчути тривогу, дезорієнтацію або вразливість, дозволяючи школярам буквально «прожити» фрагмент історичного досвіду.

У сучасній музейній практиці значний потенціал має застосування імерсивних інструментів, які забезпечують ефект повного або часткового занурення реципієнта у змодельоване середовище. Сутність цього явища полягає у формуванні підсвідомого відчуття «тут і зараз» із одночасним відстороненням від об'єктивної дійсності завдяки комплексній дії на органи чуття та блокуванню

[1] Сафронов Т. У Києві відкрили виставку про російсько-українську війну. *Мілітарний*. 2022. 8 трав. URL: https://militarnyi.com/uk/news/u-kyyevi-vidkryly-vystavku-pro-ukrayinsko-rosijsku-vijnu/ (дата звернення: 13.03.2026).

зовнішніх сенсорних сигналів. Інтеграція таких технологій дозволяє суттєво розширити експозиційній можливості, зокрема шляхом впровадження розгорнутих коментарів до окремих артефактів, генерування тривимірних оповідачів для розкриття певних явищ або ж проєктування цифрових копій митців безпосередньо біля їхніх творів[1].

Імерсивність активно запроваджується через технологічні рішення. Зокрема, Т. Сидорчук та О. Жовква виділяють наступні інноваційні методи:

- *інтерактивні панелі* – сенсорні монітори, завдяки яким аудиторія контактує з мультимедійним контентом. Це дає змогу транслювати розширені відомості про артефакти, пропонувати інтерактивні вправи чи генерувати власні візуальні продукти;
- *технології віртуальної реальності (VR)* – засоби, що забезпечують ефект занурення в штучно згенероване середовище для взаємодії з цифровими копіями предметів, відтвореними історичними епізодами чи об’єктами мистецтва;
- *засоби доповненої реальності (AR)* – технології, дія яких полягає у проєкції віртуальних елементів на фізичний простір, збагачуючи сприйняття виставки. За допомогою смартфонів чи планшетів гості закладу можуть брати участь в AR-турах, отримувати довідкові дані та візуалізувати об’єкти, що розширюють контекст наявних експонатів;
- *спеціалізовані мобільні застосунки*, які містять розширену довідкову базу, квести, навігаційні плани закладу, аудіосупровід тощо. Завдяки цьому відвідувачі здатні індивідуалізувати процес огляду виставки та поглибити власні знання про експонати[2].

Також дослідниці звертають увагу на концепції взаємопроникнення вуличної зони та виставкових приміщень, що забезпечує органічну єдність екстер’єру, архітектури будівлі музею з інтер’єром закладу. Застосування

---

[1] Гончарова Н. Імерсивні технології в роботі музеїв. *Музейна педагогіка в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів Міжнар. круглого столу (м. Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: Нац. центр «Мала академія наук України», 2022. С. 378.

[2] Сидорчук Т., Жовква О. Інноваційні методи організації музейного комплексу. *Теорія і практика дизайну*. 2023. № 28. С. 65. DOI: https://doi.org/10.32782/2415-8151.2023.28.7

масштабного скління фасадів, вітрин, відкритих вхідних груп та інших архітектурних засобів сприяє безперешкодному доступу денного світла й динаміки міського середовища до експозиційних залів. Це нівелює межі між зовнішнім світом і музеєм, оптимізує використання природної інсоляції та посилює естетичне враження. Така просторова інтеграція привертає увагу перехожих, мимовільно спонукаючи їх завітати до комплексу. Візуальна відкритість та доступність середовища сприяє залученню нових сегментів аудиторії, які до цього могли не цікавитися музейною сферою. Крім того, такий формат сформувати більш захопливий та інтерактивний досвід відвідувача[1].

Практичне втілення ідей просторової інтеграції та імерсивності найвиразніше репрезентує досвід Музею Варшавського повстання. Зокрема, польські куратори усвідомлювали складність поєднати традиційну статичну демонстрацію артефактів до суто цифрового формату оповіді. Було обрано створення імерсивного та інтерактивного простору. Головною інтенцією стало надання аудиторії можливості отримати безпосередній просторовий досвід, буквально «пройшовши вулицями» тогочасної Варшави.

Ефективність цього підходу ілюструється низкою неординарних експозиційних рішень. Зокрема, задля досягнення ефекту просторової реконструкції в одній із зон інституції було відтворено макет дренажного тунелю, через який відвідувачі змушені проходити пригнувшись (див. Додаток 20). У цьому тунелі лунають звуки крапель води, в певний момент – звуки колишніх бійців Армії Крайової. У темному, тісному просторі ці голоси справляють надзвичайно сильне враження. Коли дослідниця С. де Йонг відвідувала цей музей, вона зазначила, що «не маючи змоги визначити їхнє джерело [звуків], я роздратовано почала ходити довкола в пошуках динаміків – реакція якої в мене не виникло на звук води, що крапала, і який так само,

[1] Сидорчук Т., Жовква О. Інноваційні методи організації музейного комплексу. *Теорія і практика дизайну*. 2023. № 28. С. 66-67. DOI: https://doi.org/10.32782/2415-8151.2023.28.7

здавалося, лунав нізвідки, але був природним для відтвореного простору каналізації»[1].

Таке рішення імітує реальні умови пересування повстанців між районами міста під час німецького контрнаступу. Сенсорна автентичність простору підкреслюється підлоговим покриттям, що детально копіює воєнну варшавську бруківку, а також аудіальним супроводом, який занурює присутніх у звуковий ландшафт бою за допомогою імітації приглушених вибухів, кулеметних черг та криків.

Куратори музею пішли далі і відтворили дух спіритичних сеансів початку ХХ ст., що огортала перші технології звукозапису. Зокрема кожен гість музею має можливість прослуховувати спогади очевидців за допомогою старовинних телефонних апаратів. Біля кожної слухавки прикріплено фотографію людини, чий голос звучить (див. Додаток 21). Якщо свідок уже пішов із життя, музей позначає його портрет чорною стрічкою[2]. Це створює відчуття певного зв'язку поколінь тих людей, що готові віддати своє життя за ті покоління, які їх чують у телефоні.

Схожий підхід до взаємодії з минулим можна зустріти в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. У мистецькому просторі «Голос тиші», що створений Дітою Галас, відвідувач опиняється серед десятків підвішених телефонних слухавок (див. Додаток 51). Ці предмети перетворюються на своєрідних провідник, що дає змогу відчути незриму присутність свідків минулих трагедій, органічно переносячи досвід емоційного зв'язку поколінь на український контекст.

Окрім цього, важливою формою залучення є інтерактивна хронологія. Розташування стилізованих відривних календарів поруч з артефактами дозволяє відвідувачам самостійно знайомитися з перебігом військових дій, відриваючи сторінки з описом подій конкретного дня. Водночас експозиція акцентує на

[1] De Jong S. Sentimental Education. Sound and Silence at History Museums. *Museum and Society*. 2018. Vol. 16, no. 1. P. 98. URL: https://doi.org/10.29311/mas.v16i1.2537.
[2] De Jong S. Sentimental Education. Sound and Silence at History Museums. *Museum and Society*. 2018. Vol. 16, no. 1. P. 98. URL: https://doi.org/10.29311/mas.v16i1.2537.

людських трагедіях через імітацію стихійних поховань та демонстрацію повоєнних звітів коронерів щодо жертв в одному з районів Варшави. Монументальним центром простору виступає бомбардувальник «Liberator» – символ британської підтримки повстанців. Ці тактильні й чуттєві практики, спрямовані на трансляцію емоційного досвіду війни, стали візитною карткою музею[1].

Будівля музею Варшавського повстання перетворилась на «національно-патріотичне святилище». Зокрема, їхня концепція передбачає виразну меморіальну функцію. Наприклад, архітектурним та символічним втіленням цього задуму стала 156-метрова «Стіна пам'яті» («Mur pamięci»), яка просторово обрамляє територію «Парку свободи» («Park wolności»). На цій стіні розміщені невеликі гранітні таблички сірого кольору, стилізовані під цеглини, на яких викарбувані імена полеглих учасників повстання[2]. Формування установи, що слугувала своєрідним меморіалом національної трагедії польського суспільства докомуністичної доби, дозволило польському естеблішменту закріпити за собою статус охоронця державно-історичних традицій. Так відбувалось своєрідне протиставлення консервативного політичного курсу елітам із номенклатурним минулим часів Польської Народної Республіки. Хоча незважаючи на яскраво виражений політичний підтекст створення, у процесі своєї подальшої діяльності музей вийшов за межі початкових ідеологічних цілей та набув фактичної автономії[3].

Сенсорні практики, які активно застосовує Музей Варшавського повстання, спрямовані не лише на репрезентацію подій 1944 р., а й на формування відчуття тяглості поколінь. Завдяки цим прийомам відвідувач починає емоційно асоціювати себе з учасниками минулого. У музейному просторі немає нічого випадкового, адже розташування кожного артефакту,

[1] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 189-192. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673
[2] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 192-193. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673
[3] Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. P. 168. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673

портрета чи прапора, як і локалізація джерел звуку та світла, підпорядковані єдиній меті – закріпити у свідомості глядача нерозривний зв'язок і спорідненість із попередніми поколіннями.

Іншу модель занурення, засновану не на цифровій реконструкції, а на автентичності «місця травми», демонструє Меморіальний центр Вітчизняної війни у Вуковарі (МЦВВВ), що розташований на базі казарм 204-ї Вуковарської бригади Національної гвардії Хорватії, яка брала участь у битві за Вуковар. Головна виставка «Битва за Вуковар», розміщена в одній із казарм. На противагу гібридним медійним форматам, її сценографія тяжіє до концепції «книги на стіні». Основу становлять розміщені на рівні очей текстові та фотопанелі. Ця площинна подача інформації (газетні вирізки, мапи, дані про підрозділи оборонців, світлини руйнувань) лише зрідка розбавляється предметними вітринами зі зброєю та скинутими з повітря припасами[1].

Іншою спорудою, яка несе на собі відбиток війни, є міська лікарня. Під час конфлікту її неодноразово бомбили, проте вона залишалася відкритою, приймаючи поранених громадян усіх національностей. Підвал нинішньої лікарні тепер є музеєм (складовою Меморіального комплексу Вітчизняної війни у Вуковарі), який вшановує пам'ять про облогу, зберігаючи нелюдські умови, в яких він функціонував. Експозиція моторошним чином імітує сценарій війни. По всій виставці розміщені манекени, що уособлюють лікарів та пацієнтів (див Додаток 22). Стеля лікарні демонструє інші сліди війни – вирву від снаряда, яка досі залишається незалатаною[2].

Серед імерсивних практик можна виокремити експозиційний простір залу «Пам'яті загиблих у зоні АТО», що представляє понад 500 світлин уродженців Дніпропетровщини – кадрових військових та добровольців. Цей меморіальний комплекс слугує дієвим інструментом емоційного впливу на відвідувачів.

---

[1] Radonić L. Croatian Homeland War Memorial Museums – Exhibiting Urbicides and Concentration Camps. *Nationalities Papers*. 2024. P. 949. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2023.93

[2] Schellenberg R. Commemorative war museums in 1990s post-war Croatia. *The Museum Review*. 2017. Vol. 2, № 1. URL: https://static1.squarespace.com/static/578a4d33e4fcb586152bc72d/t/59ca80f849fc2bc8bc9eaa3c/1506443520367/TMR_vol2no1_Schellenberg.pdf (дата звернення: 18.03.2026)

Посиленню ефекту залученості сприяє впровадження сучасних інтерактивних технологій, зокрема панорамного кінозалу з 360-градусним охопленням. Демонстрація художньо-документальних фільмів про події на сході України на чотирьох стінах забезпечує імерсивний досвід присутності. Контент, створений безпосередніми учасниками подій (режисером Є. Титаренком, волонтерками Н. Хазан та Н. Наумовою-Реєнт), завдяки наявності англомовних версій транслює українські наративи і для міжнародної аудиторії[1].

Імерсивність у сучасному музеї досягається не лише через цифрові технології, а й завдяки візуальному маркуванню наративу, де колір, світло та компонування предметів стають мовою розмежування образу захисника та ворога.

У сучасному музейному просторі наратив трагедії та боротьби конструюється через чітку дихотомію «ми – вони». Візуальна репрезентація категорії «ми», пише В. Хархун, здебільшого зосереджується на досвіді перенесених страждань та ідеї відродження, що слугує ключовою метафорою як фізичного, так і духовного виживання. Натомість категорія «вони» послідовно артикулюється винятково через образ мілітарного супротивника. Таке смислове розмежування створює необхідний контраст між жертовністю захисника та деструктивністю ворога[2].

Яскраво такий візуальний наратив формує Музей історії України у Другій світовій війні, який набув таку назву на підставі законів «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного

[1] Войцеховська Т. В. Музей Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: https://esu.com.ua/article-70335 (дата звернення: 20.03.2026).

[2] Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. *Nationalities Papers*. 2025. P. 1. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089

режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символів»[1] та «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років»[2].

Організовуючи виставку «Україна – Розп'яття», музей показує образ російського ворога через знеособлення. Початок цієї експозиції отримав назву «Орда», де простір повністю присвячено розкриттю образу ворога та транслює відвідувачам низку ключових наративів. Одним із провідних меседжів є ідея нерозривного зв'язку та тяглості між совєтською і сучасною російською політикою, спрямованою на підкорення України. Візуальним втіленням цієї тези слугує підлогова інсталяція, у якій сучасні російські армійські берці викладені у формі совєтської зірки (див. Додаток 23). Саме цей образ найчастіше використовували ЗМІ як ілюстрацію у своїх матеріалах про виставку[3].

Логічним продовженням розвінчування імперського міфу є просторова композиція «Зникома точка» (автори – Юрій Савчук, Антон Логов, Юрій Горпинич) (див. Додаток 50). Уміщений у жорсткі межі багряного каркаса, знебарвлений макет Кремля ніби зависає в невагомості на тлі охопленого вогнем міста. Цей витвір символічно зводить осередок ворожої влади до примари, порожньої ілюзії, що неминуче наближається до свого історичного небуття. Червоні лінії підкреслюють криваву штучність диктатури, тоді як сам ізольований палац виглядає приреченим зникнути у полум'ї тієї ж руйнівної стихії, яку він безперервно породжує.

Зразки озброєння становлять найбільший масив предметів, за допомогою яких формується образ ворога-орди. Зброя та боєприпаси, що лежать на долівці в експозиціях «Вторгнення» та «Україна», засвідчують російські звірства та акцентують увагу на постійній військовій загрозі. Водночас спалена фара від броньованої машини та бінокль російського солдата, вилучені на Вокзальній у

[1] Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 03.04.2026)

[2] Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text (дата звернення: 03.04.2026).

[3] Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. *Nationalities Papers*. 2025. P. 9. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089

Бучі, мають інше смислове навантаження – вони демонструють некомпетентність російських військ, ліквідованих Збройними Силами України. В обох виставкових проєктах також представлені застарілі совєтські автошляхові карти, які росіяни використовували для навігації в Україні, що додатково вказує на їхню відсталість та непідготовленість. Проте ще одна мапа, що експонується в рамках інсталяції «Україна», містить позначки цивільних інфраструктурних об'єктів як цілей для атак, яскраво викриваючи наміри Росії здійснювати злочини проти людяності[1].

Важливу роль у формуванні образу ворога також відіграє смисловий екстер'єр. Наприклад, 24 лютого 2026 р. у Berlin Story Bunker відкрили виставку про війну в України, з метою підвищити обізнаність громадськості про «фізичну реальність» конфлікту. У виставкових залах близько 20 уламків російських безпілотників підвішені до стелі над автомобілем, пошкодженим бомбою. Транспортний засіб було доставлено на місце з Херсона, що був окупований російськими військами у 2022 р., перш ніж його повернула Україна. Виставку доповнюють особисті свідчення війни. Наприклад, у музеї виставлено цитату Романа Шварцмана, який пережив Голокост: «Гітлер хотів убити мене, бо я єврей; Путін хоче убити мене, бо я українець»[2]. Таким чином, музей проводить паралелі між Путіним та Гітлером, показуючи, що РФ та росіяни є тими самими ворогами, як свого часу були Третій Райх та німці.

Проте одним із головних інноваційних підходів у музеєзнавстві є запровадження антропологічної перспективи в музейних експозиціях. Відбувається перехід від вузького фокусу на військовій історії до більш інклюзивного представлення універсального людського досвіду насильства і страждань – і не лише з точки зору солдатів, але й цивільного населення. Акцент на людському аспекті війни дозволяє відвідувачам взаємодіяти з особистими

[1] Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. *Nationalities Papers*. 2025. P. 18. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089
[2] Ukraine war exhibition opens at Berlin Nazi bunker museum. *Arab News*. 2026. 24 Feb. URL: https://www.arabnews.com/node/2634205/world (дата звернення: 22.04.2026).

свідченнями та артефактами і визнає важливість залучення усних історій та індивідуального досвіду[1].

Зокрема, в одній із залів Національного музею історії України у 2025 р. було відкрито виставку «Азовсталь: нові сенси». Відмовившись від сухих стандартизованих біографій, організатори виставки створили лаконічні, проте глибоко персоналізовані історії. Вони зробили фокус на індивідуальних рисах військових – їхній освіті, захопленнях, мріях та родинних зв'язках. Таким чином формується глибокий емоційний та емпатичний зв'язок із відвідувачами.

Повертаючись до попередніх тез про освітлення, то на цій виставці цей фактор є доволі важливим, адже саме за допомогою освітлення візуально маркує концептуальне розмежування історичних епох. Совєтський період навмисно залишено в напівтемряві, вимагаючи від глядача додаткових джерел для детального огляду артефактів. Натомість сучасна воєнна історія має акцентне підсвічування, що метафорично демонструє, як нові історичні сенси витісняють і перевершують старі. Цю візуальну концепцію органічно доповнюють відомі світлини оборонців «Азовсталі» авторства Дмитра Козацького та центральний мурал, спеціально створений для виставки художником-волонтером[2].

Крім того, на виставці акцент зроблено і на цивільних жертвах Маріуполя. Як зазначають куратори музею, «серед експонатів виставки нині можна побачити речі родин, які змушені були залишити рідний Маріуполь. В одній з виставкових вітрин представлена міні-інсталяція, створена з квартирних ключів, що їх передали родини, які змушені були виїхати з окупованого міста (див. Додаток 25). Навпроти деяких розміщені адреси залишених квартир. На виставці експонується сумка Світлани Солонської, вимушеної переселенки із села Осипенко Бердянського району Запорізької області, саме із цією сумкою вона залишала рідний дім. Серед нових доповнень – гільзи, розписані народним

[1] Verbytska P. War in European Museum Narratives and Cultural Memory. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2023. Vol. 11, no. 4. P. 23. DOI: https://doi.org/10.46284/mkd.2023.11.4.2
[2] Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. *Nationalities Papers*. 2025. P. 14. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089

майстром України Тетяною Кубрицькою, а також розписи, створені батьками загиблих Героїв»[1].

Отже, чіткий візуальний та смисловий контраст у музейних експозиціях слугує для школярів моральним компасом. Протиставлення глибоко персоналізованого, людяного образу українців знеособленому та деструктивному ворогу перетворює сухі історичні факти на особистий емоційний досвід. Через знайомі побутові артефакти у дітей виховується емпатія, стійке несприйняття агресії та глибока повага до людського життя і свободи.

Проте усвідомлення масштабів цієї боротьби буде неповним, якщо зосереджуватися винятково на військових або жертвах агресії. Щоб школяр зрозумів, як саме нації вдалося вистояти, музейний наратив органічно розширює фокус, підводячи до аспекту експонування громадянського цивільного спротиву. Це експозиції, що візуалізують роль волонтерів, медиків та цивільного населення для розуміння тотальності оборони.

Яскравим прикладом такого наративу є виставка «Навколо нас море вогню» в Музеї історії польських євреїв POLIN у Варшаві, яка фокусується на долі цивільного населення під час повстання у Варшавському гетто (1943 р.). Замість традиційної мілітарної атрибутики (зброї, уніформи, пропагандистських плакатів), експозиція виводить на перший план буденність переховування та виживання як вищу форму спротиву. Важливим досягненням кураторів виставки стала відмова від ієрархізації ролей та гендерних стереотипів. Чоловіки та жінки представлені як рівноправні персони, об’єднані в підпільну спільноту для протистояння спільному ворогові. У цьому просторі чоловіки не романтизуються виключно як «хоробрі воїни», а жінки не зводяться до ролі «самовідданих помічниць», що шиють чи готують їжу. Надання голосу самим цивільним через їхні документи та щоденники дозволяє відвідувачам

[1] Національний музей історії України. У Національному музеї історії України відкрита до огляду оновлена виставка «Азов»: допис. *Facebook*. 2025. 07 берез. URL: https://www.facebook.com/share/p/18RrNtWKqd/ (дата звернення: 29.04.2026)

усвідомити, що збереження життя, організація побуту в сховищах та взаємодопомога є не менш значущими елементами опору, ніж збройна боротьба[1].

Варшавський досвід репрезентації цивільних у війні продовжує музей Варшавського повстання, зокрема їхня експозиція «Кімната пам'яті» (Izba Pamięci) при Цвинтарі Варшавських повстанців. Центральним елементом простору є аудіовізуальна інсталяція «Голоси пам'яті», розроблена відомим польським митцем Кшиштофом Водічко (Krzysztof Wodiczko). Головна увага цього проєкту зосереджена на долі цивільного населення під час повстання[2].

Куратори виставки надали голос безпосереднім учасникам подій. Візуальні образи (наприклад, анімація вогню) супроводжуються звуками реальних людських голосів. Таке свідчення формує портрет тодішнього суспільства у стані війні, де взаємодопомога, порятунок близьких, організація медичної підтримки та забезпечення побуту в підвалах виступають невіддільною частиною повстання. В експозиції також представлено книги поховань, сторінки якої заповнені абревіатурою «N. U.» (невідома особа), яка слугує гострим свідченням стирання ідентичності мирних жителів у тотальній війні[3]. Таке концепція просторово закріплює ідею рівноцінності жертви, що є інструментом відходу від глорифікації від суто збройної боротьби.

Наведені візуальні практики активно впроваджує ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. Головним підґрунтям зібрання «Музею Мужніх» є справжні речові пам'ятки, долучення яких до фондів відбувалося завдяки прямій співпраці з учасниками подій та сім'ями полеглих воїнів. Виставковий простір облаштовано з наголосом на особистісному вимірі минулого: тут простежується перехід від предметів масового громадського спротиву, як-от власноруч зроблені щити, каски чи залишки барикад часів Революції Гідності, до відокремлених пам'ятних

[1] Wright A. Civilians During Polish Uprisings Memorialized in Exhibitions: Men As «Brave» And Women As "Selfless". *Urban Labs*. 2023. 16 Nov. URL: https://urbanlabsce.eu/civilians-during-polish-uprisings-memorialized-in-exhibitions-men-as-brave-and-women-as-selfless/ (дата звернення: 30.04.2026)
[2] Exhibitions at the Hall of Remembrance. Hall of Remembrance at the Warsaw Insurgents Cemetery. URL: https://izbapamieci.muzeumwarszawy.pl/en/exhibitions/core-exhibition/ (дата звернення: 30.04.2026).
[3] Exhibitions at the Hall of Remembrance. Hall of Remembrance at the Warsaw Insurgents Cemetery. URL: https://izbapamieci.muzeumwarszawy.pl/en/exhibitions/core-exhibition/ (дата звернення: 30.04.2026).

осередків, присвячених конкретним захисникам у російсько-українській війні[1]. Надзвичайно вагоме дослідницьке та освітнє значення мають передані закладу власні речі бійців, частини військового одягу, листи з передової та засоби доброчинної допомоги, адже вони слугують достовірними джерелами збереження пам'яті про ці події.

До того ж, цей музейний простір влаштовує виставки, що висвітлюють перебіг російсько-української війни, розширюють обізнаність про новітнє минуле України та допомагають формувати історичний світогляд молоді. Для прикладу, 5 листопада 2025 р. до Дня Гідності та Свободи тут відкрили авторську виставку світлин журналіста Олександра Тимошенка під назвою «Нескорений Майдан». Стрижнем цього показу стали достовірні знімки найбуремніших миттєвостей Революції Гідності. Важливою освітньою та виховною рисою заходу виявилася його прив'язка до місцевості – загальнодержавні світлини доповнили фотографіями Вінницького Майдану, завдяки чому вдалося тісно пов'язати літопис столичного протистояння зі спогадами місцевої громади[2].

Завдання щодо вшанування минулого в цьому музейному просторі було втілено під час виставки, присвяченої 120-й ОбрТрО, що тривала впродовж лютого-березня 2025 р. Поряд із демонстрацією військових речей та світлин, захід сприяв збереженню спогаів про полеглих оборонців із Вінничини (Василя Ковальського, Володимира Іпатова, Юрія Сініченка)[3]. Таке бачення перетворює сухі зведення про втрати на «живий літопис», що допомагає молоді глибше та співчутливіше сприймати минуле.

Намір виховати повагу до державних святинь було здійснено під час виставки «Український стяг – українська міць», яка відбулась у серпні 2022 р. Це зібрання, де розмістили 38 неповторних знамен, унаочнило безперервність українського державотворення – від прапора, що замайорів у Вінниці 1990 р., до

[1] У Вінниці створюють «Музей Мужніх»: яким він буде. *Вінниця*: офіц. турист. сайт. URL: https://vinnytsia.city/u-vinnytsi-stvoryuyut-muzej-muzhnih-yakym-vin-bude/ (дата звернення: 28.01.2026)
[2] Прес-реліз до виставки «Нескорений Майдан». НФ ВОКМ. 2025
[3] Прес-реліз до виставки «Бойовий шлях 120-ої окремої бригади територіальної оборони» (до 11-ї річниці російсько-української війни та 3-ої річниці повномасштабного вторгнення рф в Україну). НФ ВОКМ. 2025.

прапорів нинішніх бойових бригад (зокрема 63-ї ОМБр, 128-ї ОГШБр, 120-ї ОбрТрО тощо). Надзвичайно проникливу розповідь вибудовували пам'ятні речі – прапори Героїв Небесної Сотні (Максима Шимка, Леоніда Полянського) та полеглих у російсько-українській війні військових, які надали для демонстрації їхні сім'ї[1].

Таким чином, візуальна репрезентація війни у музейному просторі є не фінальною точкою комунікації з відвідувачем, а фундаментальним етапом його глибокого занурення. Сучасний експозиційний дизайн, що базується на синергії автентичних артефактів, імерсивних просторових рішень та мікроісторичних наративів, виконує роль «емоційного камертона». Тобто, таке смислове конструювання простору, де трагедія та спротив маркуються через чітку дихотомію образів, деконструює психологічну дистанцію між сучасним школярем та травматичним минулим.

Сучасний музей відмовляється від трансляції сухої хронології на користь створення «втіленого досвіду» (embodied experience). Коли учень потрапляє у простір, де освітлення, архітектура та впізнавані побутові речі (від ключів вимушених переселенців до прострілених прапорів) безпосередньо впливають на його сенсорну систему, відбувається ключовий когнітивний зсув. Для учня історія перестає бути абстракцією. Емпатія, яка неминуче виникає внаслідок цього візуального і тактильного резонансу, формує абсолютну психологічну готовність до подальшої, складнішої, інтерактивної взаємодії.

Для учнів із різними когнітивними стилями саме візуально-смисловий фон є тим універсальним тригером, який запускає механізми рефлексії. Без цього попереднього емоційного налаштування будь-які інтерактивні чи проєктні завдання ризикують перетворитися на механічне виконання дидактичних інструкцій. Натомість грамотно організоване середовище, що репрезентує як

[1] Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Російська агресія проти України (2014-2025). Метапростори війни*: монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 177-178

мілітарний героїзм, так і тотальний громадянський спротив, акумулює в реципієнта внутрішній запит на дію.

Отже, візуальне сприйняття виступає потужним дидактичним каталізатором. Воно забезпечує необхідний рівень інтелектуальної напруги та співпереживання, перетворюючи учня з пасивного спостерігача на вмотивованого суб'єкта пам'яті. Підготовлений глибокими візуальними смислами, школяр цілком органічно переходить до інтерактивної роботи – пошукових квестів, роботи з цифровими архівами чи дискусійних платформ. Маючи вже сформований ціннісний базис і переживши досвід емпатії, він не просто засвоює нові факти, а світоглядно привласнює та самостійно осмислює складний історичний досвід.

3.2 Інтерактивні технології та форми музейно-педагогічної діяльності

Опора винятково на візуальні стратегії не забезпечує повноцінного занурення відвідувача, зокрема здобувача освіти, оскільки його самостійна взаємодія з експозицією зазвичай є малоефективною через брак відповідної, на нашу думку, пізнавальної мотивації. Відповідно, щоб перебування в музейному просторі було гармонійним і слугувало дієвим інструментом формування громадянської компетентності, візуальний ряд має підкріплюватися застосуванням інтерактивних технологій та спеціальних форм музейно-педагогічної діяльності.

Як зазначає І. Удовиченко, форма є зовнішнім проявом організації процесу, що фіксує характер взаємодії його учасників[1]. Науковиця виокремлює пасивні (самостійний огляд, лекції) та активні (інтерактивні програми, майстер-класи) форми такої роботи[2].

Водночас варто зауважити, що наведена типологія не є абсолютно. Наприклад, екскурсію як базову форму музейної комунікації складно віднести

[1] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 29
[2] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 30

винятково до однієї категорії, оскільки залежно від методики її проведення вона здатна поєднувати ознаки як активної, так і пасивної форм взаємодії. Відтак доцільно детальніше розглянути специфіку подвійної природи екскурсійної діяльності.

Екскурсія – це суспільно-корисне явище, що збагачує інтелект людини, і є методом отримання нових знань, способом проведення вільного часу та комунікації людей[1]. Основою будь-якої екскурсії є опис. Цей підхід реалізується через розповідь, яка синхронізується з показом пам'ятки. Водночас монологічний формат комунікації закріплює за аудиторією статус пасивних слухачів, що зрештою провокує виснаження їхнього пізнавального інтересу[2].

Пасивна форма сприйняття інформації під час стандартної екскурсії мінімізує зворотний зв'язок, що позбавляє відвідувача права на формування та висловлення власної думки. Хоча класична екскурсійна модель формально залишає простір для діалогу у вигляді запитань до гіда, ініціація такої взаємодії безпосередньо залежить від характеру внутрішньої пізнавальної мотивації. В умовах роботи із шкільною аудиторією варто враховувати, що учнівська допитливість має переважно не академічний, а емпірично-дослідницький та емоційний характер. Тож, традиційний монологічний наратив не створює необхідних тригерів для активації такої залученості, особливо, якщо екскурсія містить забагато інформації для сприйняття. Як наслідок, брак інтерактивних та сенсорних стимулів зводить комунікацію до односторонньої передачі інформації, що закономірно призводить до зменшення концентрації уваги та переходу учнів до стихійного огляду експозиції.

Логічною альтернативою такому пасивному формату має стати емпіричне навчання через безпосередній контакт із об'єктами. Але поділяємо критичний погляд В. Берковського та В. Бурназової на те, що сам по собі емпіричний підхід до навчання є неідеальним і має суттєві обмеження. Хоча зустріч із реальними

---

[1] Вишневський В. Екскурсія як метод пізнання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2019. № 75. С. 59. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2721.2019.75.10

[2] Вишневський В. Екскурсія як метод пізнання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2019. № 75. С. 61. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2721.2019.75.10

речами і дозволяє трансформувати суху теорію у досвід, на практиці цей метод часто зводиться до формального відвідування музею чи пасивного слухання лекції. Головний недолік такої моделі полягає у механічному впізнаванні. Здобувачі освіти лише зіставляють побачене з раніше засвоєною інформацією. У результаті відбувається просте закріплення наявних знань, що не створює жодних передумов для формування якісно нового розуміння проблематики чи створення власних сенсів[1].

Ефективним шляхом вирішення окресленої проблеми є застосування однієї з активних форм музейної педагогіки – інтерактивної екскурсії. Як слушно зазначає І. Удовиченко, «якщо екскурсія базується на засадах музейної педагогіки, то в них має бути акцент на розвиток, виховання, навчання, на становлення системи цінностей»[2]. У контексті формування громадянської компетентності здобувачів освіти цей підхід є надзвичайно дієвим засобом. Адже основою інтерактивної екскурсії є суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Тобто, відвідувач є не пасивним, а активним учасником екскурсії.

Проаналізовані вище музейні інституції застосовують різноманітні та специфічні підходи до проведення екскурсій, репрезентуючи цінний світовий досвід. Однак, у контексті нашої проблематики та з огляду на подальший розгляд інтерактивних заходів ВП «Музей Мужніх» ВОКМ, найбільший дослідницький інтерес становлять екскурсійні практики Музею Пальмаха. Концептуальна ідея, масштаби та особливості взаємодії з експозицією та учнями-відвідувачами релевантні українським реаліями, що робить методики музею перспективними для адаптації в українській практиці.

Центральним складником відвідування музею Пальмаху є постійна виставка «Шлях Пальмаху». Зважаючи на сталу структуру виставки, додатковий освітній супровід гнучко підлаштовує зміст оповіді під особливості учнівської аудиторії. Головне завдання, яке ставлять перед собою гіди, – сприяти глибокому

---

[1] Берковський В., Бурназова В. Використання сучасних технологій в музейній педагогіці: теоретико-методологічні позиції. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2026. № 1(16). С. 299. DOI: https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(16).2026.355740

[2] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 32

осмисленню історичних подій. Це досягається завдяки зосередженню уваги на темах історії державотворення, зокрема оповідям про «мобілізовану юнь». Осягнення ціннісних орієнтирів Пальмаху викликає глибокий емоційний відгук та спонукає учнів до роздумів. Наприкінці екскурсії відбувається підсумкове обговорення та комплексне опрацювання вивченого[1].

Музей робить глибокий акцент на ідеї співпереживання. Зокрема, А. Бен-Амос зазначає, що проблемою музею було залучення школярів та військовослужбовців, які становили основну групу відвідувачів музею. Тож співробітники музею відмовились від формату традиційного уроку історії і зосередились на концепції розповіді про їхніх ровесників. Так гості закладу могли б провести паралелі із собою та розвинути емпатію[2].

Така концепція знайшла позитивний відгук серед ізраїльських школярів. Вони глибоко перейнялися духом побратимства та готовністю героїв до самопожертви заради своєї країни. Окремі учасники зауважили про брак подібних ціннісних орієнтирів серед сучасного молодого покоління, наголосивши, що побачене відчутно посилило їхнє власне бажання проходити військову службу. Рівень занурення виявився настільки значним, що, попри вступні роз'яснення екскурсовода, більшість учнів сприйняли театралізовану розповідь акторів як невигадані події[3].

- На наше переконання, феномен Музею Пальмаху полягає у ставці на емпатію. Розповіді про історичних однолітків перетворюють минуле на особистий досвід, який дієво формує громадянську свідомість школярів. Щоб зрозуміти, як цей концепт працює на практиці, далі розглянемо найбільш цікаві екскурсійні програми, які пропонує сайт музею учнівській молоді[4];

---

[1] "ח"פלמ מסע" - ההגנה של המחץ פלוגות - ח"הפלמ אתר .לתלמידים הדרכה תכניות | *הבית דף*. URL: https://palmach.org.il/museum/instructions/program1/ (дата звернення: 11.05.2026)

[2] Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. *Museum History Journal*. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 157-158. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047

[3] Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. *Museum History Journal*. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 163. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047

[4] "ח"פלמ מסע" - ההגנה של המחץ פלוגות - ח"הפלמ אתר .לתלמידים הדרכה תכניות | *הבית דף*. URL: https://palmach.org.il/museum/instructions/program1/

- *«Пізнай своє коріння».* Здобувачі освіти, які проживають у населених пунктах, історично пов'язаних із діяльністю або бойовими операціями загонів «Пальмах», отримують можливість поглиблено ознайомитись з історичним минулим свого рідного краю. Зокрема учням та вчителям дозволено працювати з фотоархівами, скласти візуальний ряд свого краю у 1940-рр. та вшанувати пам'ять полеглих учасників руху. У співпраці зі шкільними вчителями реалізується методика порівняння архівних світлин часів «Пальмаху» із сучасними фотографіями місцевості. Такий підхід сприяє поглибленню просторового орієнтування учнів та посилює їхню емоційну ідентифікацію з історичними подіями минулого;

- *«Цього дня в історії» / «Історії з календаря».* Практично на кожну дату припадає значуща подія за участю бійців Пальмаху або вшанування пам'яті полеглих. З одного боку, звернення до таких ретроспективних розповідей слугує джерелом національного та патріотичного натхнення, а з іншого – спонукає до критичного осмислення актуальних суспільних викликів. Для школярів такий формат адаптуй під назвою *«Цього місяці в історії»* з фокусом на певних аспектах. Як приклад, під час січневих заходів доцільно концентрувати увагу на історії Конвою з 35 осіб (Ламед Хе), тоді як березневі програми можуть фокусуватись на конвоях, що проривали блокаду Єрусалима.

- *Візит до Зали полеглих*. У меморіальному просторі, присвячено 1187 загиблим бійцям «Пальмаху», репрезентовано відповідну кількість унікальних життєвих історій. Експозиція презентує індивідуальний вимір трагедії, де кожна особа представлена через її біографію. Архівні фонди, сформовані завдяки родинам загиблих, містять листи, щоденники, особисті речі. Ці артефакти створюють ефект інтимного зближення поколінь, яке в ізраїльській культурі називають «Срібною тацею». Педагогічний наратив під час екскурсії Залою полеглих концептуально переплітає реальні біографії загиблих із сюжетними лініями персонажів основної експозиції «Шлях Пальмаху».

Щоб закріпити почуття єдності з минулим, музейна освіта має перетворити відвідувача зі співчутливого слухача на дієвого дослідника. Емоційне занурення

в історію тісно переплітається із самостійним пізнанням, яке найкраще втілюється через ігрові та пошукові завдання.

Загалом, теоретичні основи музейної педагогіки органічно поєднані з процесом розбудови новітніх освітніх моделей, насамперед у площині історико-культурного просвітництва. Головне покликання цього напряму полягає в налагодженні двостороннього зв'язку між експозиційним простором та аудиторією. Подібне спілкування вибудовується завдяки застосуванню практико-орієнтованих форм роботи, а саме: спеціальних занять, тематичних оглядів та ігрових методик, що ґрунтуються на засадах активної співучасті. Зазначений підхід дає змогу реалізувати ключове завдання – поглибити усвідомлення суспільством власної культурної спадщини. І це досягається завдяки створенню комплексного пізнавального середовища, яке всіляко заохочує особисту діяльність та самостійну зацікавленість присутніх[1].

Саме потреба у забезпеченні такої активної ролі екскурсанта стимулює фахівців до пошуку та впровадження нових методик. З огляду на це, К. Семенова наводить декілька інноваційних форм екскурсійного обслуговування:

- Екскурсії-уроки;
- Віртуальні екскурсії;
- Комплексі культурологічні екскурсії;
- Екскурсії-інтелектуальні прогулянки;
- Анімаційні екскурсії[2].

У контексті роботи зі школярами нас зацікавила форма уроку-екскурсії. Урок-екскурсію визначають як форму організації навчання, що передбачає безпосереднє пізнання історичної, природної, культурної чи виробничої спадщини під керівництвом педагога або екскурсовода. Такі заходи нерозривно узгоджені з чинними освітніми програмами, а їхня головна мета полягає у поглибленні та закріпленні вивченого матеріалу. І ця форма є дієвим наочним

[1] Зуєвич О. Елементи музейної педагогіки в навчально-методичному забезпечені освітнього процесу. *Проблеми сучасного підручника*. 2024. № 33. С. 121. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1309-2024-33-117-125
[2] Семенова К. Екскурсія як педагогічний процес. *Витоки педагогічної майстерності*. 2021. № 28. С. 155. URL: https://doi.org/10.33989/2075-146x.2021.28.250378

способом здобуття знань і виховання молоді. Цей метод втілюється через цілеспрямоване відвідування заздалегідь визначених установ із залученням фахового наставника[1]. До того ж така форма роботи дозволяє зберегти суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учнями та екскурсоводом.

За І. Удовиченко, урок-екскурсія – це навчально-виховний захід в експозиції музею, який має місце в структурі Навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів з певного предмету, а також ставить навчальну, виховну та розвивальну мету[2]. Науковиця виділяє декілька етапів побудови такого уроку:

1. Вивчення шкільної навчальної програми;
2. Аналіз змісту програми і пошук відповідностей в експозиції музею;
3. Визначення теми, типу і часу проведення уроку-екскурсії;
4. Визначення мети уроку-екскурсії;
5. Написання конспекту уроку-екскурсії.

З огляду на запропоновану багатоступеневу структуру, варто зауважити, що практична реалізація уроку-екскурсії в музейному просторі є доволі складним процесом, який вимагає ретельної підготовки та врахування всіх організаційних деталей. Як свідчить досвід роботи «Музею Мужніх», заклади загальної середньої освіти стикаються з об'єктивними труднощами під час органічного поєднання музейних відвідувань із формальним навчальним процесом. Найчастіше візит учнівської молоді до експозиції перетворюється на позакласний виховний захід, а не на повноцінний урок. Через значне робоче навантаження та брак часу на спільну розробку методичних матеріалів учителі змушені передавати освітню ініціативу музейним працівникам.

За таких обставин відбувається закономірний процес, де саме музейні установи перебирають на себе провідну навчально-виховну функцію. Аби в цій ситуації пробудити в учнів щиру пізнавальну зацікавленість та закласти міцні

[1] Семенова К. Екскурсія як педагогічний процес. *Витоки педагогічної майстерності*. 2021. № 28. С. 155. URL: https://doi.org/10.33989/2075-146x.2021.28.250378
[2] Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. С. 37

основи для формування їхньої громадянської свідомості, фахівці музею повинні докладати максимальних зусиль для створення діяльнісного середовища. Оскільки класичний шкільних підхід тут не працює, музей має стати тим майданчиком, де відбувається глибоке емоційне співпереживання та осмислення минулого. Виразним зразком успішної реалізації такої відповідальної місії є Музей Варшавського повстання.

Освітній простір Музею Варшавського повстання пропонує 13 спеціалізований музейних уроків, дидактично адаптованих відповідно до вікових та психологічних особливостей різних цільових аудиторій: учнів 1-х, 2-4-х, 5-6-х, 7-8-х класів, а також здобувачів профільної середньої та професійно-технічної освіти. Особливий науково-методичний інтерес становлять такі музейні заняття:

- *Символи польської підпільної держави* (2-4-і класи; для 1-х класів – спрощена версія уроку «Наші символи», де діти вивчають символи Польщі). Урок присвячений вивченню національних символів Польської підпільної держави, заборонених у роки окупації, а також атрибутиці «малого саботажу». Працюючи з музейною виставкою, учасники шукатимуть і аналізуватимуть ці історичні знаки. У результаті вони навчаться вільно розпізнавати ключові символи Варшавського повстання – біло-червону пов’язку, знак Червоного Хреста та скаутську лілію;

- *Війна очима дитини – «Асюня»* (2-4-і класи). Заняття «Війна очима дитини» розроблене на основі книги Йоанни Папузінської «Асюня» та призначене для учнів, які вже ознайомилися з текстом. Твір, створений за ініціативи Музею Варшавського повстання, розкриває реалії війни через сприйняття п’ятирічної дівчинки. Під час заняття розглядаються особливості повсякденного життя в умовах окупації та специфіка дитячого мислення. Програма включає знайомство з авторкою (яка водночас є головною героїнею), коротку екскурсію тематичною виставкою та інтерактивну підсумкову частину;

- *Гарцерська польова школа* (5-6-і класи). Заняття присвячене діяльності підпільної організації «Сірі Шереги» та її наймолодших учасників – «завішаків».

У межах уроку розглядається специфіка функціонування таємного гарцерського руху в роки окупації. Окрема увага приділяється роботі польової пошти під час Варшавського повстання, її принципам та правилам оформлення тогочасного листування. Екскурсійна частина в музейній експозиції дозволяє ознайомитися з автентичними листами повстанців. Наприкінці заняття здобуті знання закріплюються за допомогою спеціально підготовлених завдань;

- *63 дні незалежної Польщі* (7-8-і класи). Заняття присвячене фактологічному аналізу обставин початку Варшавського повстання та його ключових подій. Окрема увага звертається на те, як в умовах запеклих боїв відбулося розкриття та фунціонування структур незалежної Польської держави. Формат роботи поєднує теоретичний виклад матеріалу (навчальну бесіду або лекцію) з активними методами, а саме з дискусіями, груповою взаємодією та аналізом історичних текстів;

- *Хто вони були? Ми знайомимося з героями Повстання* (7-8-і класи). Семінар присвячений вивченню доль учасників Варшавського повстання, зокрема героїв книги Александера Камінського «Камені на шанець» – тих, хто продовжує справи т. зв. «Рудого», «Алека» та «Зоськи». Учасники аналізують повсякденний досвід повстанців, їхні обов’язки та виклики, з якими вони стикалися, виконуючи ролі медиків, зв’язкових, вояків та розвідників. Для ефективного засвоєння матеріалу поєднуються мультимедійні презентації, дискусії та групова робота;

- *Поляки на фронтах Другої світової війни* (7-8-і класи). Урок висвітлює внесок польського народу у боротьбу з нацистською Німеччиною. У межах теми розглядається бойовий шлях польських військових з’єднань – від Вересневої кампанії 1939 р. до здобуття Берліна. Учасники аналізують структуру різних військових формувань та їхні ключові здобутки на передовій. Ефективність засвоєння історичного матеріалу забезпечується через поєднання лекційного викладу чи навчальної бесіди з мультимедійними презентаціями та використанням робочих аркушів;

- *Польська повстанська традиція* (7-8-і класи). Урок присвячений аналізу боротьби поляків за незалежність у період з кінця XVIII до XX ст. У межах теми розглядається історія національних збройних виступів, які порівнюються з подіями Варшавського повстання. Використання групових форм роботи та тематичних аркушів дозволяє учасникам здійснити комплексний аналіз різних повстань і детально проаналізувати ключову роль Варшави в цих історичних процесах;

- *Слідами батальйонів «Зоська» та «Парасоль»* (7-8-і класи). Заняття рекомендується як етап поглибленого ознайомлення з експозицією (тобто, для другого або третього візиту до музею). У центрі уваги бойовий шлях двох гарцерських батальйонів у різних районах Варшави. Під час заняття розглядається діяльність організації «Сірі Шереги» в умовах окупації та під час Варшавського повстання. Учасники аналізують історію формування підрозділів «Зоська» та «Парасоль», а також життєві долі окремих учасників цих подій. Навчальний процес будується на поєднанні мультимедійних матеріалів, групової роботи та дискусій;

- *Уніформа і зброя* (середня школа, технікум та професійно-технічне училище). Заняття присвячене аналізу військового спорядження, знаків розрізнення та ключових видів озброєння учасників Варшавського повстання. Окрема увага приділяється специфіці логістики, зокрема шляхам та способам здобуття зброї в умовах окупації. Для наочного усвідомлення масштабів нерівності сил між сторонами конфлікту здійснюється порівняльний огляд екіпірування регулярної німецької армії. Теоретичний матеріал подається у форматі навчальної бесіди або лекції, а для контролю рівня засвоєння інформації наприкінці проводиться підсумкова вікторина;

- *Цивільне населення у Варшавському повстанні* (середня школа, технікум та професійно-технічне училище). Урок присвячений аналізу становища некомбатантів в умовах міських боїв. У межах теми розглядаються демографічні втрати серед мешканців столиці та висвітлюється трагедія варшавських родин. Окремим проблемним аспектор є етичний вимір конфлікту. Учні обговорюють

межі відповідальності військового командування та правомірності рішень, що наражають на небезпеку життя цивільних осіб. Опрацювання історичного матеріалу здійснюється через комплекс методів: евристину бесіду, дискусію та групову роботу з першоджерелами[1].

Сучасна музейна педагогіка доводить, що ефективне засвоєння історичного досвіду вимагає перетворення експозиційного простору на динамічне середовище для самостійного пошуку та глибокого емоційного співпереживання. Завдяки таким практико-орієнтованим формам, як урок-екскурсія, вибудовується міцний ціннісний зв'язок поколінь, де молодь стає не пасивним споживачем інформації, а свідомим спадкоємцем власної історії. Логічним продовженням такого діяльнісного підходу є залучення учнів до безпосередньої взаємодії з творцями живої історії через дискусійні формати та круглі столи – керований діалог із учасниками подій, який змінює слухання спогадів у процес розвитку критичного мислення та вміння вести дискусію на рівних.

Загалом, одним з найкращим форматів для поглиблення здатності здобувачів освіти до критичного осмислення є кооперативне навчання у форматі «круглого столу» (The Round Table) або воркшопу. Цей формат вимагає від учнів відкритого обміну міркуваннями, завдяки чому кожен учасник має змогу оприлюднити власне бачення та стати дієвим співтворцем у пошуку рішень. Така активна залученість до пізнавального процесу не лише зміцнює навички самостійного судження, але й комплексно позначається на загальній результативності, відчутно впливаючи на розумову, емоційно-ціннісну та практично-діяльнісну площини розвитку особистості[2].

---

[1] Lekcje muzealne. *Muzeum Powstania Warszawskiego - Muzeum Powstania Warszawskiego*. URL: https://www.1944.pl/artykul/lekcje-muzealne,5647.html (дата звернення: 19.05.2026)

[2] Suryani Y., Nurfadilah E., Setiawan I., Suhartini C. The Effect of Round Table Cooperative Learning Model and Learning Motivation On Students' Critical Thinking Skills. *Proceedings of the 1st Universitas Kuningan International Conference on Social Science, Environment and Technology (UNiSET 2020)*. EAI, 2021. P. 5. DOI: https://doi.org/10.4108/eai.12-12-2020.2304979

Для музейного простору такі формати є найбільш поширеним для формування національної свідомості. Видозмінивши схему О. Дюсте організації такого заходу, етапи виглядають наступним чином:

1. Комунікативний вступ, який передбачає діалогову взаємодію з учнівською аудиторією для актуалізації знань про музейний заклад і ключову тематику зустрічі;
2. Безпосереднє знайомство з експозиційним простором, що супроводжується різноплановими пізнавальними заходами;
3. Спільну практичну роботу, під час якої здобувачі освіти об'єднуються в малі групи для розв'язання поставленого творчого або пошукового завдання[1].

Науковці стверджують, що практика таких діалогічних форматів засвідчила суттєве зростання пізнавального інтересу здобувачів освіти. Особливу активність учасники можуть проявляти під час спільного пошуку шляхів розв'язання окреслених завдань. Подібний формат роботи є дієвим інструментом формування критичного мислення, оскільки зумовлює необхідність безпосередньо залучення кожного до процесу напрацювання оптимальних рішень під час обговорення[2].

Українська музейна галузь нині відчуває об'єктивну потребу у впровадженні таких просвітницьких підходів, оскільки розвиток навичок критичного аналізу є базовою передумовою для формування стійкої національної свідомості. Цей напрям роботи набуває виняткової ваги під час взаємодії з молодим поколінням, яке через вікові особливості часто буває вразливим до зовнішніх інформаційних маніпуляцій. Ідеться передусім про необхідність протидії ворожій пропаганді та сфальсифікованим твердженням Росії щодо визначальних етапів нашого державотворення, зокрема подій Революції Гідності та російсько-української війни.

---

[1] Dysthe O. Opportunities and challenges of dialogic pedagogy in art museum education. *Dialogic Pedagogy: An International Online Journal*. 2021. Vol. 9. P. 7. URL: https://doi.org/10.5195/dpj.2021.317

[2] Suryani Y., Nurfadilah E., Setiawan I., Suhartini C. The Effect of Round Table Cooperative Learning Model and Learning Motivation On Students' Critical Thinking Skills. *Proceedings of the 1st Universitas Kuningan International Conference on Social Science, Environment and Technology (UNiSET 2020)*. EAI, 2021. P. 5. DOI: https://doi.org/10.4108/eai.12-12-2020.2304979

Варто зауважити, що низка закладів військово-історичного спряиування вже розпочала процес переходу до подібних форм взаємодії з відвідувачами. Проте, на нашу думку, найбільш цілісно та змістовно відповідну роботу з різними соціальними групами – від дитячої аудиторії до активних представників громадянського суспільства – вибудовує Музей Революції Гідності. Зважаючи на це, у межах нашого дослідження доцільно розглянути окремі культурно-освітні заходи цієї установи, які цілком здатні слугувати надійним орієнтиром та методичним зразком для інших закладів збереження пам'яті:

- *Круглий стіл «Революція Гідності: пам'ять, осмислення, історія»*. Круглий стіл був присвячений історичному та суспільному осмисленню українських Майданів як системного механізму корекції дій влади та захисту європейського цивілізаційного вибору від російського імперського впливу. Учасники дискутували про тяглість протестів (від Революції на граніті до виборів 2019 р.), концептуалізуючи Революцію Гідності як соціальний «стоп-кран» проти узурпації та втрати ідентичності. Окремо наголошувалося на проблемах збереження живої пам'яті, збору архівних документів для майбутніх досліджень та небхідності відокремлювати науковий дискурс від мінливої політики[1];

- *Круглий стіл «Небесна Сотня у пам'яттєвій парадигмі»*. Круглий стіл фокусувався на практичних викликах меморіалізації Небесної Сотні, зокрема на тому, як уникнути надмірного пафосу та органічно інтегрувати живу історію в освітні програми та міський простір. Організаційно дискусія працювала як проблемний хаб без монотонних доповідей, де дослідники, освітяни та родичі героїв спільно аналізували ефективність конкретних комеморативних практик[2]. Такий формат відкритого діалогу та проведення своєрідного аудиту за допомогою фокус-груп становить дієвий інструментарій для перевірки того, чи

[1] Революція Гідності: пам'ять, осмислення, історія – круглий стіл. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності:* веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1542 (дата звернення: 28.05.2026)

[2] «Небесна Сотня у пам'яттєвій парадигмі» – круглий стіл | Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2151 (дата звернення: 28.05.2026)

справді музейні рішення формують громадянську свідомість молоді, а не перетворюються на статичні вітрини;

- *Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни»*. Круглий стіл був присвячений концептуалізації Небесної Сотні як перших героїв сучасної російсько-української війни та їхньому місцю в широкому дискурсі довготривалих національно-визвольних змагань. Залучення до розмови військових, істориків та працівників музеїв дозволило перевести увагу з сухих чисел на дуже конкретні засоби збереження минувшини[1]. Головним здобутком зустрічі став наголос на відмові від знеособленого совєтського вшанування на користь уособлення подій через збір усних свідчень та особистих життєписів для формування суспільної пам'яті;

- *Круглий стіл «Деколонізація: віднайти своє під шаром російських імперських міфів»*. Визначальною організаційною рисою круглого столу виявилося залучення фахівців відмінних галузей – від істориків до письменників і знавців міжнародних відносин, які спільно розглядали конкретне питання минулого України як колонії чи співтворця імперії. Водночас відкритий показ події наживо та збереження відеозаписів усієї низки розмов у єдину загальнодоступну збірку створює зручний і довговічний спадок для подальшої просвітницької роботи[2];

- *Воркшоп «Я представляю націю»*. Захід для освітян був присвячений виробленню нової культури пам'ятання Революції Гідності через відмову від застарілих колоніальних патернів і формального «зазубрювання» дат. Організаційно дискусія будувалася на неформальних підходах. Зокрема перед обговоренням складних тем учасники виконували набір інтерактивних вправ, спеціально спрямованих на створення емоційно безпечного простору[3].

---

[1] Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни». *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2525 (дата звернення: 28.05.2026)

[2] Круглий стіл "Деколонізація: віднайти своє під шаром російських імперських міфів". *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1882 (дата звернення: 28.05.2026)

[3] В Інформаційно-виставковий центр Музею Майдану відбувся воркшоп для освітян і освітянок. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/3179 (дата звернення: 28.05.2026)

Застосування таких практик із психологічної безпеки в роботі з підлатками дозволяє ефективно трансформувати класичний екскурсійний монолог на живий діалог, де молодь самостійно вербалізує значення історичних подій;

- *Воркшоп «Концептуальні підходи до музеєфікації російсько-української війни»*. Воркшоп об'єднав експертів національного та регіонального рівнів у форматі рефлексивного діалогу, спрямованого на відмову від застарілих совєтських шаблонів комеморації. Фокусом дискусії стала розробка механізмів роботи з «гарячою» травматичною історією. Ці механізми включали в себе впровадження чіткої сучасної термінології, створення спеціалізованих дитячих програм та побудова інклюзивних наративів[1]. Такий підхід до організації фахових обговорень дозволяє проєктувати експозиції не як вітрини для монологу, а як живий простір для взаємодії, переосмислення подій та формування культури пам'ятання.

Окреслений комплекс вітчизняних та зарубіжних інноваційних практик слугує потужним методологічним орієнтиром, ключові елементи якого успішно адаптуються та впроваджуються в освітній простір ВП «Музей Мужніх» ВОКМ, зокрема в межах проведення кураторських екскурсій. Згідно зі статистичними показниками, протягом 2025 р. музей реалізував 33 екскурсії[2], цільовою аудиторією яких стали здобувачі освіти Вінницького регіону – від учнів ліцеїв до курсантів вищих військових навчальних закладів. У цьому контексті музейний простір функціонує як комплексна освітньо-комеморативна платформа, що забезпечує глибинне осмислення подій російсько-української війни крізь призму локального виміру та персоналізованих мікроісторій.

Методологічною особливістю кураторських екскурсій є відхід від традиційного монологічного наративу на користь практик співучасті та діалогу. Для актуалізації історичного знання куратори застосовують інструментарій

[1] Як розповідати про російсько-українську війну: семінар для музейників. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1870 (дата звернення: 28.05.2026)

[2] Звіт про роботу відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею за 2025 р. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025

групової дискусії (наприклад, щодо хронології відновлення державної незалежності або етимології концепту «кіборги»), а для залучення уваги – ігрові елементи, як-от пропозиція ідентифікувати військову спеціалізацію снайперки Ольги Гранецької (див. Додаток 6). Визначальним є конструювання емпатичного зв'язку через метод особистих аналогій. Так, комеморативний потенціал музейного предмета – гіпсової пов'язки оборонця Бахмута Руслана «Лєби» Лєбєдєва (див. Додаток 41) – розкривається через діалог зі школярами про їхній власний досвід травмування. Це дозволяє деконструювати дистанцію між експонатом і відвідувачем, перетворюючи артефакт на зрозумілий вимір особистої історії. Зі свого боку, демонстрація трофейного російського радіотелефону часів Другої світової війни виконує функцію пізнавального контрасту, стимулюючи критичне мислення молоді. Завершальний етап екскурсії передбачає нелінійне освоєння експозиційного простору та час для рефлексії й запитань[1].

У період функціонування виставка «Нескорений Майдан» слугувала інтегральною складовою кураторських екскурсій. Особливістю взаємодії з аудиторією став імпровізований аналіз візуальних джерел. Циклічна трансляція широкої добірки новинних відеосюжетів створювала ефект подієвої непередбачуваності. На етапі закріплення матеріалу здобувачі освіти виконували роль дослідників: вони аналізували фрагмент відеоряду, реконструювали його історичний контекст та встановлювали зв'язок зі світлинами О. Тимошенка[2].

Крім інтерактивних екскурсійних форматів, концепція співучасті та емпатичного залучення яскраво реалізується безпосередньо у процесі створення нових виставкових проєктів, де музей виступає майданчиком для громадських ініціатив.

У площині збереження історичної пам'яті про події сучасної російсько-української війни показовою є експозиція «Азов. Янголи Маріуполя», урочисто

[1] Гордієнко О. Марков А. Текст кураторської екскурсії виставкою «України щит». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.
[2] Прес-реліз до виставки «Нескорений Майдан». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025

відкрита 9 березня 2023 р. на базі «Музею Мужніх». Головне завдання цього виставкового заходу полягало у всебічному висвітленні героїчного спротиву під час оточення Маріуполя та увічненні звитяги полеглих оборонців міста. Експозиційний простір об'єднав світлини та докладні життєписи 183 військовослужбовців підрозділу. Додаткову меморіальну цінність мали представлені оригінальні відзнаки та особисті предмети вихідців із Вінниччини Романа Колмикова і Дмитра Забузнія, а також інших воїнів із різних куточків нашої держави. Організаційне підґрунтя для створення виставки заклали безпосередньо рідні загиблих героїв. Зокрема, ініціаторками та авторками концепції стали матері захисників Віра Литвиненко та Вікторія Колмикова. Водночас первинний пошук і впорядкування необхідних історичних відомостей здійснили Віра Литвиненко у співпраці з Вікторією Грицаєнко[1].

Важливим мистецьким та терапевтичним явищем стала виставка вінницької мисткині і психологині Аліни Дикої «Повертайся живим. Я на тебе чекаю», презентована у серпні 2023 р. В основі експозиції – серія світлин жінок, чиї чоловіки боронять державу на фронті. Реалізація цього творчого задуму, що розпочалася у травні 2022 р., мала яскраво виражений психологічний характер. Для авторки було принципово важливо не лише зафіксувати візуальні образи учасниць, а й надати їм емоційну підтримку, допомогти абстрагуватися від тривожних буднів через довірливі бесіди під час зйомок. Загалом було створено 11 історій у світлинах, кожна з яких є глибоким відображенням долі української родини в умовах війни. Символічним є те, що згодом мисткиня і сама опинилася в ролі жінки, яка чекає коханого з передової, що суттєво посилило її емпатію та концептуальну глибину робіт. Ця експозиція є присвятою незламності, силі та внутрішній красі українського жіноцтва, яке своєю щоденною підтримкою, волонтерською працею та вірою створює надійний тил для оборонців України[2].

---

[1] Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Українська ідентичність у виставковій діяльності ВП «Музей Мужніх» ВОКМ при висвітленні подій сучасної російсько-української війни. *Формування української ідентичності в процесі збройного протистояння російській агресії*: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (28 лютого 2025 р., м. Бар Вінницької області). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2025. С. 29-30.

[2] Гордієнко О. Музеєфікація подій російсько-української війни на прикладі виставкових проєктів відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» ВОКМ. *Музеї та мистецтво в добу війни: нові виклики і*

Інноваційний напрямком публічної історії та музейної педагогіки стала реалізація довгострокових мистецьких проєктів, орієнтованих на створення суспільно значущого результату. Прикладом цього є презентація 26 вересня 2024 р. календаря «Шлях до перемоги» (на 2025-2026 рр.), що став підсумком обласного конкурсу візуального мистецтва серед вихованців 12 мистецьких шкіл області[1]. Зазначений формат дозволяє трансформувати дитяче художнє сприйняття травматичного досвіду війни у документальний артефакт, залучаючи молодь до активного співтворення сучасної культури пам'яті.

Важливою складовою формування громадянської свідомості є впровадження активних форматів роботи, зокрема відкритих тематичних заходів, зустрічей та круглих столів. Їхня ефективність зумовлена безпосереднім залученням молоді до організаційних процесів та публічних виступів, що стимулює самостійне опрацювання матеріалу. Тісна співпраця з педагогами закладів загальної середньої та вищої освіти сприяє закріпленню ключових ціннісних наративів і більш глибокому осмисленню суспільно-історичних процесів. Важливим фактором такого занурення є комунікація із запрошеними гостями – безпосередніми свідками та учасниками подій, що забезпечує емоційний та інтелектуальний зв'язок поколінь.

Вдалим прикладом такої практики став круглий стіл «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)», що об'єднав військових, студентів, музейників і родини загиблих для осмислення безперервного процесу боротьби від перших протестів до реалій війни, яка розпочалася 20 лютого 2014 р.[2] Під час дискусії учасники розглядали Революцію Гідності як фундаментальний цивілізаційний вибір, зосередивши увагу на людському вимірі

можливості: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (05 жовтня 2023 р., м. Вінниця). Вінниця: Твори, 2024. С. 98-99.

[1] Бараболя Ю. У Вінниці презентували календар «Шлях до перемоги». *Суспільне. Вінниця*: вебсайт. URL: https://suspilne.media/vinnytsia/845109-u-vinnici-prezentuvali-kalendar-slah-do-peremogi/ (дата звернення: 20.05.2026)

[2] Прес-реліз до круглого столу «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

Майдану, збереженні живої пам’яті про Героїв Небесної Сотні та деконструкції ворожих пропагандистських наративів в умовах інформаційного протистояння[1].

В умовах інформаційної агресії РФ та викликів гібридної війни, «Музей Мужніх» відіграє вагому роль у формуванні національного наративу, цілеспрямовано повертаючи кримську історію до загальнонаціонального контексту. Практичним виміром цієї діяльності стала організація та проведення серії тематичних заходів. Вони спрямовані на утвердження об’єктивного розуміння історичного півострова, що безпосередньо сприяє формуванню критичного мислення та громадянської свідомості молоді.

Одним із ключових заходів цього циклу стала просвітницька ініціатива «Крим: сторінки історії та актуальні проблеми сучасності», приурочена до роковин початку окупації півострова, що мала на меті об’єднати дослідників, студентство та громадськість для аналізу злочинів окупаційного режиму й глибокого осмислення нашої спільної історико-культурної спадщини[2]. Практична програма заходу включала фахові дискусії, до якої долучились університетські науковці, адміністрація музею, представники волонтерського руху та збройних сил, зокрема військовослужбовці 14-ї бригади оперативного призначення «Червона калина»[3].

Черговим кроком у цьому напрямі стала зустріч «Sürgünlik: історія депортації», приурочена до 82-х роковин геноциду кримськотатарського народу. Захід мав на меті проаналізувати трагедію 1944 р., провести паралелі із сучасними злочинами РФ та актуалізувати питання збереження кримськотатарської самобутності в умовах українського спротиву[4]. Кримськотатарський народ представляв ветеран російсько-української війни Муса Расулов, а до фахової дискусії долучилась академічна спільнота

[1] Програмний план до круглого столу «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.
[2] Прес-реліз до круглого столу «Крим: сторінки історії та актуальні проблеми сучасності». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.
[3] Сценарний план до круглого столу «Крим: сторінки історії та актуальні проблеми сучасності». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.
[4] Прес-реліз до круглого столу «Sürgünlik: історія депортації». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, громадський сектор в особі заступниці ГО «Ветан» Юлії Піскунової, а також представника Українського інституту національної пам'яті Олексія Серветніка[1].

Досвід «Музею Мужніх» ілюструє успішне перетворення комеморативного простору з місця пасивного огляду експонатів на осередок активної співучасті та спільного творення суспільної пам'яті. Завдяки органічному поєднанню емпатичних екскурсійних практик, залученню громади до підготовки виставок та проведенню відкритих дискусій, травматичний досвід сучасної війни глибоко осмислюється і стає дієвим інструментом громадянського виховання молоді. Ця комплексна місцева модель не лише доводить дієвість новітніх форм взаємодії з аудиторією, а й дозволяє сформувати загальне бачення ролі інтерактивних технологій у сучасній музейній педагогіці.

Отож, розвиток сучасної музейної педагогіки переконливо свідчить про вичерпаність традиційного монологічного викладу, де відвідувачу відводилася роль пасивного слухача. Теоретичне осмислення українського та світового досвіду доводить, що виняткова опора на візуальний ряд і механічне відтворення фактів не здатні забезпечити глибокого ціннісного занурення здобувачів освіти. Ефективне формування громадянської свідомості вимагає переходу до рівноправної взаємодії, яка цілком ґрунтується на засадах відкритого діалогу, щирого співпереживання та спільної дії. Музейний простір невідворотно перетворюється з місця збереження недоторканих пам'яток на живе середовище для розвитку критичного мислення, де молодь отримує нагодує самостійно досліджувати минуле та проводити паралелі з викликами сьогодення.

В умовах загроз, зумовлених російсько-українською війною, відлік якої розпочався 20 лютого 2014 р., заклади пам'яті стають провідними осередками звільнення свідомості від імперських міфів та протидії ворожій пропаганді. Практика передових військово-історичних установ показує, що найбільш дієвим

[1] Сценарний план до круглого столу «Sürgünlik: історія депортації». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

способом тут є категорична відмова від знеособленого, надмірно патетичного вшанування на користь розповідей про долі конкретних людей. Поєднання пошукових завдань, практичних занять та залучення безпосередніх учасників подій дозволяють змістити увагу з мови сухої статистики на життєвий вимір, стираючи відстань між музейним предметом і підлітком.

Наскрізний розгляд діяльності ВП «Музей Мужніх» підтверджує успішність впровадження цих новітніх підходів на регіональному рівні. Заклад упевнено створює всеохопні простори взаємодії, залучаючи учнівство, військовослужбовців та родини загиблих до спільних пам'яттєвих заходів. Утім, дієві, але значною мірою відокремлені починання та інтуїтивні знахідки кураторів об'єктивно потребують глибокої методологічної впорядкованості. Накопичений теоретичний досвід та виставковий потенціал диктують логічну необхідність переходу від загальних міркувань до побудови єдиної цілісної системи. Виникає нагальна потреба у створенні чітко вибудуваної освітньо-патріотичної програми на основі діалогічної екскурсії, яка б органічно відповідала віковим запитам молоді, з подальшим обов'язковим застосуванням цієї розробки у реальному просторі музею, відстеженням вражень аудиторії та ґрунтовним аналізом здобутих результатів.

3.3 Діалогічна екскурсія як інструмент формування громадянської свідомості: розробка та апробація на базі «Музею Мужніх»

Як зазначалося вище, форма уроку-екскурсії є оптимальною для реалізації освітнього потенціалу «Музею Мужніх». Проте ключову роль у проєктуванні такого заняття традиційно відіграє вчитель, оскільки він глибоко розуміє специфіку навчальної програми та може органічно інтегрувати її в музейний простір. Натомість музейний фахівець перебуває передусім у власному науково-експозиційному полі і не завжди має змогу детально відстежувати потреби шкільної аудиторії.

Найбільшим викликом для музейного працівника залишається побудова повноцінної суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями – сфери, в якій шкільний педагог має беззаперечний щоденний досвід. Щоб зрозуміти першопричину цієї проблеми в музейній практиці, варто звернути увагу на те, як традиційно трактується сам процес екскурсії. Наприклад, Ф. Вайдахер визначає екскурсію, як «окремий захід, в ході якого під фаховим керівництвом відбувається відвідування вибраних об'єктів, установ, заходів чи ландшафтних зон»[1]. Дослідниці О. Овчарова, Р. Яушева-Омельянчик та Л. Сургай трактують екскурсію як «колективне відвідування (огляд) музею, виставки, визначених пам'ятних місць поза музейним об'єктом з освітньою або іншою метою. Проводиться за визначеною темою і спеціальним маршрутом під керівництвом спеціаліста-екскурсовода»[2]. Вони деталізують визначення, виокремлюючи навчальну, оглядову, спеціалізовану та тематичні екскурсії. Науковиці прописують, що навчальна екскурсія «проводиться насамперед для учнів середніх, вищих та інших навчальних закладів відповідно до їхніх навчальних програм з метою поглиблення і розширення вивченого матеріалу»[3].

Аналізуючи ці тлумачення, що є доволі репрезентативними для усталеного наукового дискурсу, можна помітити їхній, на нашу думку, фундаментальний недолік. Вони описують екскурсію переважно як процес односторонньої передачі інформації. У таких моделях екскурсовод виступає єдиним активним транслятором знань, тоді як відвідувачу (учневі) відводиться пасивна роль слухача або спостерігача. Тобто у цих визначеннях домінує суб'єкт-об'єктний підхід і фактично ігнорується ідея рівноправної партнерської взаємодії між гідом та аудиторією. Варто наголосити, що за такого формату вкрай складно говорити про ефективне формування громадянської свідомості. Адже стійкі громадянські цінності та переконання неможливо прищепити шляхом нав'язування «зверху»

[1] Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 560
[2] Овчарова О., Яушева-Омельянчик Р., Сургай Л. Словник-довідник музейного працівника. Київ: Кий, 2013. С. 7
[3] Овчарова О., Яушева-Омельянчик Р., Сургай Л. Словник-довідник музейного працівника. Київ: Кий, 2013. С. 7

– вони потребують глибокого внутрішнього осмислення і мають кристалізуватися зсередини як результат емоційного залучення, рефлексії та власної пізнавальної активності учня.

Тому основою екскурсії має бути суб'єкт-суб'єктна взаємодія між екскурсоводом та дитиною. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія – це формат взаємин, який наділяє педагога та учня статусом повноправних учасників спілкування. Такий паритет не вимагає від сторін абсолютної тотожності думок, проте створює умови для формування власного бачення та його відстоюванні у форматі діалогу. Як наслідок, формується простір, де кожна особа здатна повноцінно виявити своє внутрішнє «Я». Відповідно, педагогічне спілкування має відбуватися на рівні найвищих досягнень сучасної культури. Головна причина цього полягає не стільки в обов'язку наставника слугувати рольовою моделлю, скільки в тому що сам процес їхнього спілкування є механізмом збереження та передавання культурного досвіду.

Трактування освітнього діалогу як міжсуб'єктної взаємодії означає, що педагог завжди працює з неповторною особистістю. Здобувач освіти виступає не пасивним слухачем, а діяльним співтворцем та однодумцем у спільній навчальній праці. Утвердження такої самостійної позиції обох учасників процесу вимагає застосування відповідних підходів, які:

- беруть до уваги розумовий розвиток та психоемоційні властивості людини;
- спираються на глибинні внутрішні сили особистості, повністю відкидаючи будь-які форми примусу;
- ґрунтуються на людиноцентристських засадах, де визначальним є шанобливе ставлення людини до самої себе та оточення;
- спонукають до творчого поступу й задовольняють природну потребу в саморозкритті. Це виявляється у вродженому прагненні розкрити власні

здібності, стати духовно міцнішим, а свій життєвий шлях багатогранним та змістовним[1].

Органічне втілення цих засад рівноправного діалогу та співтворчості безпосередньо у просторі збереження культурної пам'яті визначає сутність і завдання сучасної музейної педагогіки. Вона має ґрунтуватися на фундаментальних цінностях, що визначають духовний та суспільний поступ українського народу. Її дієвість розкриваються повною мірою лише за умови переходу до рівноправної суб'єкт-суб'єктної взаємодії. У цій системі координат відвідувач перестає бути пасивним спостерігачем, набуваючи статусу активного співрозмовника та співтворця смислового поля музею. Відповідно, музейний працівник у такому безперервному діалозі виконує багатогранну роль наставника, історика, знавця культури та психолога, адже він вибудовує живу міжособистісну взаємодію в площині «людина-людина»[2].

На практиці така співдія виявляється, насамперед, через застосування зустрічних запитань замість надання готових відповідей, як це описують Г. Кларк та А. Зінін. Коли дитина цікавиться певним експонатом чи його деталями, фахівець не подає негайної прямої довідки, а спонукає учня до самостійного аналізу, запитуючи про його власне бачення. Це одразу перетворює здобувача освіти на дієвого дослідника, закладаючи підґрунтя для спільного творення смислів. Замість сухого повідомлення фактів, наставник і дитина разом міркують над побаченим. Учень висуває гіпотези на основі візуального спостереження, а дорослий допомагає словесно оформити ці здогадки в умовах відкритого обговорення. Відповідно, докорінно змінюється роль музейного працівника – від лектора він еволюціонує до провідника, який скеровує увагу аудиторії через систему відкритих запитань («Що ви помічаєте?», «Як ви це розумієте?»). Такий

[1] Шехавцова С., Вєрмєєва М. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія в освітньому процесі як умова організації навчально-дослідницької діяльності учнів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2016. № 6 (303). С. 212-219. С. 213-214

[2] Ціватий В. Культурні та креативні індустрії у сфері музеєзнавства і пам'яткознавства: новації музейної педагогіки. *Культурологічний альманах*. 2022. №1. С. 48. URL: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.1.15

підхід дозволяє молоді органічно пов’язувати музейні предмети зі своїм повсякденним досвідом та самостійно розкривати глибинну суть експозиції[1].

Узагальнюючи наведені міркування щодо важливості зустрічних запитань та спільного дослідження, доходимо висновку про потребу відокремити такий спосіб роботи від традиційного огляду. З огляду на це, пропонуємо наступне визначення діалогічної екскурсії (екскурсії-діалогу).

Діалогічна екскурсія (екскурсія-діалог) – це форма музейно-педагогічної комунікації, побудована на засадах суб’єкт-суб’єктної взаємодії, у межах якої процес пізнання реалізується не через односторонню передачу фактів, а шляхом спільного створення смислів. Така екскурсія є діяльнісним освітнім середовищем, де відвідувач (учень) із пасивного спостерігача перетворюється на співтворця, а емоційно-ціннісне залучення та самостійний пошук відповідей стають головними механізмами засвоєння інформації.

Звісно, запропоноване нами визначення є лише однією з перших спроб науково обґрунтувати цей процес, тому концепція екскурсії-діалогу потребує подальшого вдосконалення. На практиці музейний діалог спирається на три взаємопов’язані, водночас класичні педагогічні елементи: застосування методу евристичної (т. зв. сократівської) бесіди, стимулювання учнівської рефлексії та забезпечення наочності через безпосередню візуальну взаємодію з експонатами. Найвиразніше вони розкриваються на прикладі кураторської діалогічної екскурсії виставкою «України щит»[2] (див. Додаток 1), де присутня відмова від звичного монологу на користь глибокої співдії з аудиторією. Дана екскурсія розрахована на аудиторію 13-19 років, а її тривалість сягає 45-60 хв. Розробка та практична апробація діалогічної екскурсії велась на базі Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею з листопада 2025 р.

---

[1] Day at museum for kids, curiosity, and generations. *Phys.org*. 2026. URL: https://phys.org/news/2026-06-day-museum-kids-curiosity-generations.html (дата звернення: 22.06.2026)

[2] Текст кураторської діалогічної виставкою «УКРАЇНИ ЩИТ». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026. 16 с.

Внутрішня складова нового формату вибудовується гармонійно, спираючись на міцну комунікативну базу, без якої інші складові втрачають свій сенс. Основним елементом діалогічної екскурсії є сократівська бесіда. Застосовуючи систему ретельно продуманих запитань, Сократ спонукав співрозмовників до самостійного розв'язання поставлених завдань. Античний мислитель не просто спрямовував учнів до розкриття суті питання, а безпосередньо вибудовував у процесі спілкування евристичну пізнавальну діяльність[1].

О. Нефедченко, аналізуючи платонівські тексти, виокремлює такі визначальні характеристики сократівської бесіди:

- рівноправний обмін міркування між учасниками;
- чітке формулювання обговорюваних понять із опертям на практичний досвід;
- узгодження комунікативних позицій співрозмовників;
- виявлення логічних розбіжностей та їхнє вирішення через пошук зв'язків між частковим і загальним задля творення нових смислів[2].

Взаємодія гіда з аудиторією під час діалогічної екскурсії виставкою «України щит» від самого початку будується як евристичний пошук. Екскурсійний наратив розпочинається зі встановлення рівноправного комунікативного поля через постановку концептуального запитання: «Як ви вважаєте, з якого моменту людина стає громадянином?». Замість лекційного монологу про громадянські обов'язки, екскурсовод спирається на досвід групи, дозволяючи учням самостійно визначити ключову категорію відповідальності. Сформувавши цю базу, діалог плавно переходить до подій Революції Гідності, де для пояснення мотивації протестувальників застосовується емпатичне моделювання. Гід звертається до емоційного інтелекту молоді: «[ГІД]: Уявіть: у

[1] Нефедченко О. Сократівська діалогічна евристика та її розвиток у зарубіжній і вітчизняній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 5(69). С. 135. URL: https://doi.org/10.24139/2312-5993/2017.05/132-145

[2] Нефедченко О. Сократівська діалогічна евристика та її розвиток у зарубіжній і вітчизняній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 5(69). С. 136. URL: https://doi.org/10.24139/2312-5993/2017.05/132-145

вас забирають мрію про європейське майбутнє, до якого ви довго йшли. Якою була б ваша реакція?». Це дозволяє аудиторії внутрішньо відчути те обурення, яке вивело молодих та свідомих людей на Майдан, і підготовлює ґрунт для переходу від спостереження за фізичними експонатами до усвідомлення абстрактних цінностей. Яскравим прикладом такого переходу є робота з фанерним щитом Олександра Карпуся[1] (див. Додаток 14, 28), де через серію запитань («[ГІД]: Скажіть, чи розуміли люди, беручи до рук шматок тонкої фанери, що він не врятує від вогнепальної зброї? Тоді що змушувало їх залишатися на площі перед озброєними загонами «беркутівців»? Що було сильнішим за страх?») учні самостійно доходять до поняття «гідність». Завершується цей тематичний блок створенням ситуації ускладнення навколо історії Романа Оліха, де група дискутує про співвідношення офіційного державного визнання та народної пам'яті: «[ГІД]: Як ви вважаєте, чи потрібне офіційне визнання державою, якщо суспільство вже визнало людину Героєм?».

З переходом до подій 2014 р. та початку збройної агресії, сократівська бесіда анітрохи не втрачає деталізації, а лише адаптується до нових історичних реалій, продовжуючи активно залучати рефлексію слухачів. Окупацію Криму гід пояснює не сухими датами, а через різке перенесення ситуації на особистий простір учнів: «[ГІД]: Уявіть: у ваш дім приходять чужинці і заявляють, що тепер це їхня земля. Що б ви робили?» Це дозволяє молоді осягнути першопричини добровольчого руху кримських татар. Оцінка матеріального стану армії в ті роки також відбувається не через лекцію, а через спільний аналіз артефактів – простріляної плити (див. Додаток 36) та цивільного квадрокоптера (див. Додаток 38): «[ГІД]: Як ви гадаєте, чи була наша армія готова до війни технологічно?».

Винятково глибоко в цьому блоці опрацьовуються етичні дилеми військового обов'язку на прикладі авіаторів. Гід пропонує аудиторії стати на місце пілота Костянтина Могилка (див. Додаток 8), запитуючи про його вибір між власним порятунком і життям мешканців Слов'янська, а також виносить на

[1] Щит Олександра Карпуся, м. Київ. 2014 р. Фонд ВОКМ. КВ-94772, ДК-2443.

обговорення вчинок Дмитра Шкарбуна (див. Додаток 10), який лишився у підбитому літаку Дмитра Майбороди (див. Додаток 9). Навіть походження легендарного терміну «кіборги» розкривається через діалог. Гід запитує в учнів про причини такої назви, а потім разом із ними аналізує фізичні та психологічні межі оборони Донецького аеропорту, коли не «не витримав сам бетон».

Розгортаючи панорому подальших бойових дій та гібридної фази війни, текст екскурсії деконструює стереотипи та масштабує розуміння всеосяжності опору. Аби довести, що війна не обмежується лише окопами, екскурсовод ставить провокативне запитання: «[ГІД]: А що робити тим, хто за станом здоров'я взагалі не може тримати зброю в окопі? Чи є для них місце на війні?». Учні шляхом логічного міркування приходять до логістики, після чого їм наводиться конкретний приклад механіка та водія Олексія Зінов'єва (див. Додаток 11). Аналогічно, через аналіз маскувального костюма[1][2][3][4] (див. Додаток 40), аудиторія ідентифікує професію снайперки і дізнається історію Ольги Гранецької, що, до речі, ламає гендерні стереотипи війни. Бесіда також торкається безпеки в тилу: запитання «[ГІД]: …чи закінчується небезпека для військового, коли він у тилу?» відкриває історії про теракти проти генерала Максима Шаповала (див. Додаток 12) та підполковника Геннадія Хитрика (див. Додаток 13). Робота з інсталяцією бойового бліндажа (див. Додаток 46) знову спирається на евристичний пошук: замість того, щоб просто вказати на експонати, гід просить знайти «**[**ГІД]: …щось, що свідчить про те, що солдати знаходять місце для творчості навіть серед зброї?». Самостійне виявлення учнями кружок, зроблених із відстріляних гранат (див. Додаток 47), дозволяє їм осягнути симбіоз життя і смерті у фронотових умовах.

Тематичний блок повномасштабного вторгнення 2022 р. зосереджується на граничних моральних випробуваннях та базових мотиваціях. Описуючи облогу Маріуполя, екскурсовод пропонує аудиторії розв'язати логістичне

[1] Черевики з високими берцями Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-21.
[2] Жилет-розгрузка камуфльований Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-22.
[3] Кашкет польовий піксель Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-30.
[4] Штани армійські, камуфльовані (піксель) Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-31.

завдання: «[ГІД]: Як доставити харчі гарнізону, який заблокований глибоко в тилу ворога?». Після міркувань учнів гід розповідає про гелікоптерні місії ГУР, посилюючи ефект від почутого. Шукаючи глибинні причини національної стійкості під час боїв за Південь та Схід, гід запитує: «[ГІД]: Часто постає питання: за що конкретно воюють люди?». Ймовірні відповіді учнів про родину та дім ілюструється прикладами Олександра Ляшенка (див. Додаток 15), Ігоря Дяченка та Володимира Гаврилюка, які воювали саме за свої рідні окуповані міста.

На завершальних етапах екскурсії, аналізуючи бої за Бахмут, Авдіївку, волонтерських рух та технологічний розвиток армії, евристична бесіда не просто зберігається, а набуває конкретики. Щоб підкреслити трагедію молодих пілотів, таких як курсант Всеволод Іванцов (див. Додаток 16), гід запитує про час, необхідний для навчання льотчика, підводячи до думки, що війна змушує дорослішати передчасно. Фізична реальність боїв за Бахмут розкривається через візуальний аналіз експоната: «[ГІД]: Бачите медичний гіпс. Як думаєте, чому він розмальований?». Дізнавшись, що солдат Руслан Лєбєдєв вижив у ліфтовій шахті під час прямого влучання, молодь краще розуміє умови міських боїв за Бахмут. Розглядаючи роль волонтерів, екскурсовод ставить риторичне, але необхідне для усвідомлення єдності українців питання: «[ГІД]: Як ви гадаєте, чи можливо витримати такі надлюдські навантаження на фронті без міцного тилу?», після чого розповідає про Яну Рихліцьку (див. Додаток 19). Технологічна еволюція армії досліджується через питання щодо шевронів підрозділу «Вінницькі бджоли» (див. Додаток 45), а також через наочне порівняння пробитої бронеплити 2014 р.[1] (див. Додаток 36) та сучасного натівського зразка[2] (див. Додаток 37), що врятував життя.

Важливо підкреслити, що така багатовекторна методика сократівського діалогу дозволяє ефективно залучити здобувачів з різними когнітивними стилями (за типологією Д. Колба, розглянутою нами раніше). Зокрема,

[1] Плита з бронежилета добровольця України. 2014 р. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-308.
[2] Бронеплита керамічна IV-го класу захисту. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1068.

використання емпатичного моделювання («уявіть, що увас забирають мрію») найбільше резонує з типажем «Мрійників», які спираються саме на почуття та уяву. Робота з фактами, наочне порівняння бронежилетів та деконструкція міфів задовольняє потребу «Мислителів» у логічному структурванні. Розв'язання практичних логістичних завдань (наприклад, щодо способів постачання заблокованого гарнізону Маріуполя) стимулює активність «Прагматиків», тоді як самостійний візуальний пошук артефактів (як-от чашок з відстріляних гранат в інсталяції бліндажа) та постійна зміна фокусу уваги успішно втримують інтерес «Діячів».

Кожен із цих етапів евристичної бесіди має на меті не лише засвоєння історичного матеріалу, а безпосередньо працює на формування ключових компонентів громадянської свідомості. Аналіз етичних дилем (як-от вибір пілотів між власним порятунком і життям цивільних) виховує глибоку повагу до людського життя; самостійна деконструкція ворожої пропаганди на основі трофеїв розвиває критичне мислення як базовий інструмент захисту демократичних цінностей в умовах інформаційної війни; а розуміння тотальності спротиву (від волонтера до спецпризначенця на передовій) формує в молоді готовність брати особисту відповідальність за долю своєї спільноти та держави.

Наступною складовою діалогічної екскурсії є учнівська рефлексія. Т. Коршевнюк визначає рефлексію як «цілеспрямована когнітивна діяльність, орієнтована на аналіз сьогодення і майбутній прогрес водночас»[1]. Комплекс рефлексивних умінь сучасного учня утворює цілісну систему, яка охоплює кілька взаємопов'язаних вимірів пізнавальної самостійності. Її основою є проєктувальна здатність, тобто вміння свідомо конструювати хід свого навчання, визначаючи найбільш відповідні способи роботи в межах заданих умов. Із цим тісно межує аналітична складова, яка полягає у звичці порівнювати проміжні кроки з орієнтовною метою, а також критично аналізувати правильність

[1] Коршевнюк Т. Розвиток рефлексивних умінь учнів як завдання сучасної освіти. *Scientific practice: modern and classical research methods: збірник наукових праць*. Boston, USA, 2021. С. 151. URL: https://doi.org/10.36074/logos-15.10.2021.44

знайдених відповідей. Важливими підсумком функціонування такої системи є сформованість регулятивних навичок: здобувач освіти має не лише аналізувати власні дії, але й своєчасно здійснювати самоперевірку та виправляти виявлені недоліки під час розв'язання різноманітних завдань[1].

Отже, процес рефлексії створює підґрунтя для глибинного усвідомлення механізмів засвоєння інформації та набуття життєвого досвіду. Він стимулює здатність особистості до комплексного аналізу, пошуку причинно-наслідкових закономірностей, послідовного міркування та виваженого вибору. Така взаємозалежність доводить нерозривну єдність рефлексивних навичок і критичного світосприйняття – ключової характеристики дієвої особистості сьогодення, що визначається світовою спільнотою як один із фундаментальних орієнтирів освітньої діяльності[2].

Спираючись на описане значення рефлексивних навичок, розглянемо практичну реалізацію цієї складової безпосередньо в структурі нашої екскурсії. Виразним прикладом стимулювання ціннісної рефлексії є робота з тематичним блоком Революції Гідності, зокрема осмислення участі іноземців у протестах. Звертаючи увагу аудиторії на перших загиблих – білоруса Михайла Жизнєвського та вірменина Сергія Нігояна, екскурсійний наратив спонукає учнів замислитися, чому люди без українського етнічного коріння віддали життя на київській площі. Цей епізод вимагає від підлітків глибокої внутрішньої роботи, адже вони мають абстрагуватися від концепції кровної спорідненості і самостійно вивести усвідомлення того, що громадянська позиція ґрунтується на загальнолюдських цінностях та свободі, які не мають національності. Подібна аксіологічна рефлексія руйнує стереотипне сприйняття патріотизму, перетворюючи його з абстрактного гасла на свідомий особистісний вибір.

---

[1] Сенчина Н. Організація рефлексивної діяльності учнів у сучасній середній школі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 43, т. 3. С. 198. URL: DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-3-32

[2] Коршевнюк Т. Розвиток рефлексивних умінь учнів як завдання сучасної освіти. *Scientific practice: modern and classical research methods: збірник наукових праць*. Boston, USA, 2021. С. 151. URL: https://doi.org/10.36074/logos-15.10.2021.44

Емпатична складова рефлексії розкривається під час опрацювання історій самопожертви та почуття обов'язку, які виходять за межі звичайної людської логіки. Розглядаючи трагічний епізод оборони Бахмута, де Василь Ковальський (див. Додаток 5) та Валерій Лагоржевський (див. Додаток 17) загинули, намагаючись прикрити собою один одного, аудиторія стикається з найвищим проявом бойового братерства. Водночас історія матроса Станіслава Дідура (див. Додаток 18), який з 2015 р. мирно жив в Іспанії, але з початком повномасштабного вторгнення добровільно повернувся до України, змушує слухачів аналізувати природу совісті. Осмислюючи мотивацію людини, що залишає безпечну Європу заради фронту, учні проєктують цю ситуацію на себе, здійснюючи внутрішню перевірку власних моральних орієнтирів та усвідомлюючи нерозривний зв'язок між свободою та особистою відповідальністю.

Аналітично-регулятивна рефлексія активно залучається під час опрацювання теми виживання, адаптації та технологічних викликів сучасної війни. Тригером для такого осмислення стає пробитий шолом військового Владислава Баліцького[1] (див. Додаток 42). Дізнаючись історію бійця, який вижив після удару БПЛА, прикинувшись мертвим, і нині живе з неоперабельним уламком металу в голові, допомагаючи іншим ветеранам повернутись до цивільного життя, учні рефлексують над межами людської витривалості та силою духу. Цей приклад зміщує фокус рефлексії з героїчною загибелі на героїзм життя після важкого поранення, спонукаючи молодь аналізувати важливість психологічної стійкості та соціальної адаптації ветеранів у суспільстві.

Проєктувальна рефлексія, що перекидає місток між фронтом і тилом, досягається через інтеграцію в екскурсію артефактів повсякденності та локальної пам'яті. Моделювання ситуації з орендою квартири у Вінниці, де у шафі знаходиться забутий військовий кітель парамедика Євгена Ісаєва[2] (див.

[1] Шолом тактичний балістичний AHOLDTECH хакі (№ 5792022015745) Владислава Баліцького. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1121.
[2] Кітель парадний старшого сержанта ЗСУ Євгена Ісаєва. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1757.

Додаток 43), змушує підлітків рефлексувати над тим, наскільки тісно війна вплетена у їхній мирний побут. Аналогічну функцію виконує уламок ракети, що вдарила по Будинку офіцерів 14 липня 2022 р. (див. Додаток 48), який актуалізує травматичний досвід самої Вінниці, роблячи рефлексію максимально персоніфікованою. Водночас демонстрація твору сучасного мистецтва – бойового гусака від мисткині Наталії Дремлюги, присвяченого пілоту Вадиму Ворошилову[1] (див. Додаток 49), показує молоді, як суспільство використовує гумор та творчість для психологічного розвантаження. Учні усвідомлюють, що мистецтво також є формою рефлексії суспільства на травматичні події.

Інструментарій діалогічної екскурсії створює багаторівневе рефлексивне середовище, де здобувач освіти постійно перебуває в активному когнітивному стані. Відмовляючись від простого споживання історичних фактів, відвідувач через емпатію, ціннісний аналіз та проєктування ситуацій на власне життя самостійно конструює сенси. Саме цей неперервний процес внутрішнього осмислення трансформує музейну комунікацію з освітнього заходу на дієвий механізм формування зрілої громадянської свідомості.

Останньою і не менш важливою складовою нашої діалогічної екскурсії є забезпечення наочності розповіді через візуальну взаємодію з експонатами. Загалом, принцип наочності, виведений відомим чеським педагогом Яном Амосом Коменським[2], – це не лише спосіб подачі матеріалу, а й внутрішня здатність особистості, яка визначає міру доступності та ясності мисленнєвих образів щодо предметів, які вона вивчає. Формування такого пізнавального образу є не мимовільним явищем, а безпосереднім наслідком цілеспрямованої розумової праці людини[3]. Засобами наочності можуть бути рисунки, світлини, креслення, ескізи, схеми, діаграми, графіка, знаки, символи, речі тощо.

---

[1] Лялька «Бойовий гусак» (авт. Дремлюга Н. Е., тканина, нитки). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-624.

[2] Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори у трьох томах / за ред. Красновського А. Київ: Радянська школа, 1940. Т. 1. Велика дидактика. С. 110-111

[3] Кохан Л. Особливості використання наочних засобів навчання в процесі вивчення гуманітарних дисциплін. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 48. С. 163

У музейному просторі наочність відіграє ключову роль, доповнюючи оригінальні експонати та візуальну епоху. Експонати, як наочні речі, допомагають «оживити» історії, екскурсійний текст, роблячи наукову інформацію доступнішою. До того ж розповідь гіда наочно підкріплює засвоєні знання учнів.

Практична реалізація цього принципу в розробленій нами екскурсії розпочинається з перших хвилин, створюючи різке зорове протиставлення, що відразу посилює пізнавальну активність. Наприклад, експозиційний комплекс Революції Гідності одразу привертає увагу таким контрастом. Екіпірування спецзагону «Беркут» (див. Додаток 26) візуально контрастує з дерев'яною биткою (див. Додаток 27) та фанерним щитом Олександра Карпуся[1] (див. Додаток 28). Саме наочна наявність кульового отвору в тонкій фанері перетворює абстрактну розповідь про нерівність сил на беззаперечний видимий факт. Подібним чином демонстрація кримськотатарського прапора із золотою тамгою[2] наочно закріплює оповідь про окупацію півострова, прив'язуючи абстрактні політичні події до конкретного символу.

Важливим аспектом наочності є просторове моделювання та збереження дійсних вимірів, що дозволяє аудиторії фізично співвіднести себе з музейним предметом. Використання манекена, який відтворює справжній зріст снайперки Ольги Гранецької у маскувальному костюмі, допомагає молоді фізично співвіднести себе з героїнею та побачити, який важкий тягар екіпірування лягає на людину.

Безпосередня взаємодія з конкретними артефактами також виступає рушієм для емоційного залучення. Предмети зі слідами фізичного впливу, як пробитий шолом Владислава Баліцького[3] (див. Додаток 42), переводять статистику бойових дій у гранично особистісний вимір. Споглядаючи ці об'єкти, учні не просто слухають про поранення, а буквально бачать матеріальні докази

[1] Щит Олександра Карпуся, м. Київ. 2014 р. Фонд ВОКМ. КВ-94772, ДК-2443.
[2] Прапор кримських татар. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. КН-618.
[3] Шолом тактичний балістичний AHOLDTECH хакі (№ 5792022015745) Владислава Баліцького. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1121.

збережених життів і межі людської витривалості. Так само жовтий нарукавний знак бійця окремого загону спеціального призначення «Азов» Романа Колмикова (позивний «Вахр»)[1] (див. Додаток 7, 44) наочно уособлює надзвичайно жорсткий відбір та елітність спецпризначенців, створюючи міцний зв'язок між символом і героїзмом оборонців Маріуполя.

Важливу роль відіграє і наочне звернення до місцевої пам'яті через показ величезних крил та двигунів ворожих ударних безпілотників типу «Ланцет», «Шахед» (див. Додаток 39), що докорінно змінює їхнє екранне сприйняття як дрібних цілей, змушуючи відвідувачів на власні очі осягнути справжні габарити та рівень загрози цієї зброї.

Найпотужніше освітній ефект наочності в даній екскурсії розкривається через прийом порівняльного аналізу та розвінчання ворожих міфів. Гід безпосередньо пропонує аудиторії порівняти стару простріляну бронеплиту 2014 р.[2] (див. Додаток 36) із сучасним зразком натівського стандарту[3] (див. Додаток 37), який зупинив кулю, що зримо демонструє якість міжнародної допомоги українській армії. Цей прийом досягає найвищої кульмінації під час дослідження здобутих трофеїв ворога. Наочне протиставлення між старим американським польовим телефоном 1943 р. (див. Додаток 29) та совєтською радіостанцією[4] (див. Додаток 30), якими користуються окупанти, і сучасними моделями українських безпілотників-перехоплювачів безкомпромісно руйнує вигадки про технологічну могутність агресора. Огляд російського бронежилета, що виявляється набитим камінням чи піском (див. Додаток 31), замість надійних плит, а також ворожого однострою (див. Додаток 32), який копіює спорядження підрозділів «Беркуту», дозволяє молоді переконатися у каральній сутності та технічному занепаді російських військ. Навіть знайдений біля Ізюма плакат з написом «Африканська чума свиней» (див. Додаток 34) стає потужним речовим

[1] Нашивка «Азов» Романа Колмикова. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-569
[2] Плита з бронежилета добровольця України. 2014 р. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-308.
[3] Бронеплита керамічна IV-го класу захисту. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1068.
[4] Радіостанція Р-159 (трофейна, російська). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-623.

свідченням застосування ворогом брудних методів інформаційно-психологічної війни.

Фіналом екскурсії є деталізована деконструкція ворога, де евристична бесіда слугує інструментом розвінчання міфів російської пропаганди. Гід не дає прямих оцінок, а пропонує групі вивчити трофеї: американський польовий телефон (Див. Додаток 29), російський бронежилет (див. Додаток 31). Учні самі доходять висновків про технологічну відсталість армії РФ, яка воює технікою 1943 р. і набиває бронежилети піском. Присутність парамілітарної козацької папахи (див. Додаток 33), форми «Росгвардії» (див. Додаток 32), з якої скопіювали екіпірування для підрозділів «Беркуту», та бронежилета загиблого чеченця слугують основою для роздумів про імперську сутність Росії та використання нацменшин як гарматного м'яса. Читаючи банер «Африканська чума свиней» (див. Додаток 34), знайдений біля Ізюма, гід запитує «[ГІД]: Для чого під час війни розвішувати такі написи на дорогах?» Аудиторія самостійно формулює відповідь, що це робиться, аби посіяти паніку і дезінформацію.

Таким чином, текст екскурсії і практика її реалізації демонструють, що сократівський діалог рівномірно і з незмінно високою деталізацією застосовується до останньої хвилини екскурсії, дозволяючи молоді власноруч деконструювати кожен аспект цієї складної і багатовимірної війни.

Ефективність розробленої та описаної вище моделі діалогічної екскурсії підтверджується результатами її практичної апробації, що проходила на базі ВП «Музей Мужніх» ВОКМ упродовж 2025-2026 рр. Аналіз емпіричних даних, зокрема записів у книзі відгуків музею[1], дозволяє зробити висновок про високий рівень емоційно-ціннісного залучення різних категорій відвідувачів. Цільова аудиторія (фокус-група), яка брала участь в апробації, охоплювала учнів середньої школи (ліцей №22, КЗ «Михайлівський ліцей»), студентів професійно-

[1] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

технічних закладів та коледжів (ВПУ №11, ВЦПТО), а також курсантів (ХНУПС) і дорослих відвідувачів[1].

Показовим є те, що після проходження екскурсії-діалогу відвідувачі у своїх рефлексіях самостійно артикулюють головну мету діяльності музею та розуміють її глибинні сенси. Зокрема, представники КЗ «Михайлівський ліцей» відзначили «неоціненний вклад у виховання патріотизму як у дітей, так і дорослих»[2] (див. Додаток 3), а студенти ВЦПТО наголосили на важливості того, що «молоде покоління виховується на пам'яті про подвиги Героїв, щоб Україна була, українці співали Гімн на своїй землі»[3] (див. Додаток 4). Такі відгуки безпосередньо засвідчують, що застосування методу евристичної бесіди дозволяє аудиторії не просто пасивно засвоїти фактаж, а й вийти на рівень самостійних світоглядних узагальнень і громадянської свідомості.

Окремої уваги заслуговують відгуки, які фіксують спрацювання механізму емпатичної та особистісної рефлексії через наочність експозиції. Яскравим прикладом є реакція відвідувачки – соціальної працівниці, яка мала статус внутрішньо переміщеної особи з АР Крим[4] (див. Додаток 2). Її відгук демонструє, як безпосередня візуальна взаємодія з конкретними експонатами (російськими сухими пайками (див. Додаток 35), що роздавалися окупантами на ТОТ у 2022-2023 рр.) викликала гостру актуалізацію власного травматичного досвіду та спонукала до відкритого бажання поділитися цим досвідом у музейному просторі. Це доводить тезу про те, що предмети в рамках діалогічної екскурсії слугують потужними тригерами для включення локальної особистої пам'яті в загальний наратив.

Зрештою, численні персональні подяки екскурсоводу за «приємну атмосферу», структурованість подачі матеріалу («нічого зайвого») та

---

[1] Журнал обліку екскурсій відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. URL: https://docs.google.com/document/d/17S8OKyiWAZ7W7q9TIzwdOUb3TNC1_zx5cWdIJXvUM7Q/edit?usp=sharing

[2] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

[3] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

[4] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

«змістовність» слугують додатковим підтвердженням правильності обраного формату[1]. Вони доводять, що відмова від академічного монологу на користь суб'єкт-суб'єктної взаємодії сприяє формуванню довірливого, паритетного комунікативного середовища. У такій моделі музейний фахівець справді сприймається аудиторією не як відсторонений передавач знань, а як наставник і партнер у процесі формування громадянської свідомості учнівської молоді.

Успішна апробація розробленої моделі діалогічної екскурсії відкриває широкі перспективи для подальшого масштабування освітньої діяльності «Музею Мужніх». Враховуючи суспільний запит на національно-патріотичне виховання, наступним кроком є адаптація музейної комунікації для учнів початкової школи. Для цієї вікової категорії планується розробка спеціального формату інтерактивної екскурсії, сфокусованої на вивченні військових та державних символів України. Головним дидактичним завданням такого заняття стане пропедевтичне пояснення походження української державності через наочну демонстрацію того, як історичні символи війська органічно перетворюються на сучасні державні атрибути. Залучення ігрових практик та доступної інтерактивної взаємодії дозволить молодшим школярам засвоїти базові поняття громадянської ідентичності в емоційно комфортній формі.

Окрім безпосередньої роботи зі здобувачами освіти, стратегічним напрямом подальшого розвитку є перетворення музею на дієвий методичний хаб для освітян. З цією метою ініційована розробка та проведення воркшопу для вчителів, мета яких продемонструвати практичні інструменти інтеграції музейного простору в шкільне освітнє середовище. Зважаючи на складність опрацювання травматичного історичного досвіду, ключовий акцент під час воркшопу робитиметься на методиці викладання тем Революції Гідності та сучасної російсько-української війни. Така синергія музейної та шкільної педагогіки дозволить не лише посилити фахову підготовку вчителів, але й

[1] Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

забезпечити комплексний підхід до формування громадянської свідомості молоді як у стінах школи, так і в просторі музею.

Отже, впровадження діалогічної екскурсії у просторі «Музею Мужніх» доводить, що перехід від традиційного просвітницького монологу до паритетної міжособистісної взаємодії є визначальною умовою дієвого формування громадянської свідомості. Органічне поєднання евристичної бесіди, глибокого внутрішнього самоосмислення та безпосередньої роботи з речовими пам'ятками перетворює здобувача освіти з пасивного слухача на діяльного співтворця національної пам'яті. Практична перевірка цього підходу засвідчила, що саме через спільний пошук смислів та щире співпереживання долям захисників відбувається справжнє, кристалізоване зсередини засвоєння державницьких цінностей, що закріплює за музеєм роль потужного осередку виховання суспільства та закладає міцне підґрунтя для подальшого розширення його освітнього впливу.

Таким чином, сучасний музейний простір остаточно подолав межі пасивного збереження пам'яток, перетворившись на динамічне освітнє середовище, де формування громадянської свідомості молоді відбувається через глибоке емоційне та інтелектуальне занурення. Фундаментом цього процесу є грамотно вибудувана візуальна площина експозиції, де автентичні речові свідчення та персоналізовані мікроісторії стирають психологічну дистанцію між учнем і складним минулим, створюючи умови для широго співпереживання. Саме через емпатичний резонанс, викликаний справжніми предметами та продуманими просторовими рішеннями, музейна експозиція стає для школярів дієвим моральним компасом, здатним перетворювати абстрактні історичні факти на особистий досвід.

Проте сама лише візуалізація не забезпечує повноцінного засвоєння історичних смислів, тому ефективне виховання неможливе без переходу до активних форм музейно-педагогічної взаємодії. Відмова від академічного монологу на користь рівноправної міжособистісної співдії через інтерактивні заняття, пошукові квести та дискусійні формати кардинально змінює роль

відвідувача, перетворюючи його з пасивного спостерігача на вмотивованого дослідника. Такі методики не лише поглиблюють розуміння складних суспільних процесів, а й розвивають навички критичного мислення, які є необхідною передумовою для успішного протистояння зовнішнім інформаційним маніпуляціям та успішної деконструкції ворожих ідеологічних міфів.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано та систематизовано результати дослідження проблеми формування громадянської свідомості учнівської молоді засобами музейної педагогіки.

Сучасна музейна педагогіка в умовах суспільних змін еволюціонувала від традиційної моделі закритого елітарного «музею-храму» до відкритого дискусійного «музею-форуму». Її концептуальна сутність сьогодні полягає у відмові від авторитарної дидактики на користь рівноправної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, де музейний простір перетворюється на інструмент не просто передачі знань, а формування гуманістичного світогляду, громадянської свідомості та цілісного емоційного досвіду відвідувача. У цьому контексті фундаментом для кристалізації громадянської компетентності виступає історична пам'ять, яка в умовах екзистенційної російсько-української війни стає дієвим ресурсом суспільної стійкості. Через емоційне занурення в «гарячу», ще не завершену історію, музеї безпосередньо впливають на вироблення патернів свідомої громадянської поведінки школярів, перетворюючи травматичний досвід на джерело ідентифікації.

Аналіз світового та українського досвіду воєнної меморіалізації засвідчив, що для формування справжньої історичної емпатії заклади пам'яті мусять орієнтуватися на створення «втіленого досвіду». Візуальна та смислова репрезентація війни через персоналізовані мікроісторичні наративи, автентичні побутові речі та імерсивні рішення дозволяє подолати психологічну дистанцію між сучасним учнем і трваматичними сторінками минулого. Грамотна організація експозиційного середовища, побудована на чіткій дихотомії образів та залученні оригінальних артефактів, виступає тим «емоційним камертоном», що стимулює критичне мислення молоді, дозволяючи їй самостійно осмислювати складний історичний досвід.

Водночас опора виняткова на візуальні стратегії не є достатньою для глибокого засвоєння матеріалу. Ефективна музейна педагогіка вимагає переходу до активних інтерактивних технологій: від уроків-екскурсій до дискусійних

воркшопів. Досвід Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею підтверджує, що саме через такі формати музей стає осередком активної співучасті. Відмова від монологічних форматів на користь кооперативного навчання дозволяє перетворити учня з пасивного спостерігача на вмотивованого дослідника, який здатний самостійно рефлексувати над суспільними викликами.

Практичним втіленням такої взаємодії стала розроблена та апробована концепція «діалогічної екскурсії», яка базується на синтезі сократівської бесіди, цілеспрямованої рефлексії та безпосередньої роботи з речовими пам’ятками. Результати апробації цієї моделі на виставці «України щит» довели, що такий підхід забезпечує високий рівень емоційно-ціннісного залучення. Використання зустрічних запитань, аналіз трофеїв та розвінчання пропагандистських міфів стимулює підлітків до критичного мислення, виводячи їх на рівень усвідомлених світоглядних узагальнень. У межах такого діалогу музейний працівник виступає не просто передавачем знань, а наставником, який допомагає молоді самостійно створювати смисли.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що сучасний музейний простір остаточно подолав межі пасивного збереження пам’яток. Органічне поєднання автентичних речових свідчень, продуманих просторових рішень та діалогічної комунікації є визначальної умовою дієвого формування громадянської свідомості. Це перетворює абстрактні історичні факти на глибоко осмислений особистий досвід, закладаючи місце підґрунтя для виховання суспільства, здатного до консолідації, критичного осмислення власної історії та відповідального творення майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А) Нормативно-правові та розпорядчі документи

1. Концепція Нової української школи: від 27 жовтня 2016 року / *Міністерство освіти і науки України. Офіц. вид*. Київ: КабМін України, 2018. 40 с.

2. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

3. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР : станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text .

4. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text .

5. Про питання діяльності об’єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області: Рішення Вінницької обласної ради 46 сесії 7 скликання №922 від 29.10.2020 р. *Вінницька обласна рада*. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf .

6. Про проєкт рішення міської ради «Про внесення змін до рішення міської ради від 25.29.2020 №2415 зі змінами»: Рішення виконавчого комітету Вінницької міської ради №1328 від 12.06.2025. Вінницька міська рада. URL: https://2021.vmr.gov.ua/Docs/ExecutiveCommitteeDecisions/2025/%E2%84%961328%2012-06-2025.pdf .

7. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text

Б) Діловодна та науково-експозиційна документація

8. Malicki K., Wilk S., Żuk I. Education for Remembrance: Transfer of historical knowledge in the context of the attitudes of Poles towards their past. Warsaw: Institute of National Remembrance, 2023. 82 p.

9. Гордієнко О. Марков А. Текст кураторської екскурсії виставкою «України щит». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026

10.Журнал обліку екскурсій відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. URL: https://docs.google.com/document/d/17S8OKyiWAZ7W7q9TIzwdOUb3TNC1_zx5cWdIJXvUM7Q/edit?usp=sharing

11.Звіт про роботу відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею за 2025 р. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025

12.Концепція Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Київ, 2017. 30 с.

13.Прес-реліз до виставки «Бойовий шлях 120-ої окремої бригади територіальної оборони» (до 11-ї річниці російсько-української війни та 3-ої річниці повномасштабного вторгнення рф в Україну). *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025.

14.Прес-реліз до виставки «Нескорений Майдан». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025.

15.Прес-реліз до круглого столу «Шлях до свободи: від барикад Майдану до лінії фронту (2013-20…)». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

16.Статут Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс: нова редакція. Київ, 2026. 20 с.

17.Текст кураторської діалогічної виставкою «УКРАЇНИ ЩИТ». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026. 16 с.

В) Джерела особового походження

18.Відеоінтерв’ю з Василем Любунею. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.

19.Відеоінтерв’ю з Владиславом Баліцьким. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.

20.Відеоінтерв’ю з Олександром Лунгу. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.

21.Відеоінтерв’ю з Сергієм Васильченком. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

22.Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.

Г) Речові джерела

23.Бронеплита керамічна IV-го класу захисту. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1068.

24.Жилет-розгрузка камуфльований Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-22.

25.Кашкет польовий піксель Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-30.

26.Кітель парадний старшого сержанта ЗСУ Євгена Ісаєва. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1757.

27.Лялька «Бойовий гусак» (авт. Дремлюга Н. Е., тканина, нитки). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-624.

28.Нашивка «Азов» Романа Колмикова. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-569.

29.Плита з бронежилета добровольця України. 2014 р. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-308.

30.Прапор кримських татар. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. КН-618.

31.Радіостанція Р-159 (трофейна, російська). [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-623.

32.Черевики з високими берцями Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-21.

33.Шолом тактичний балістичний AHOLDTECH хакі (№ 5792022015745) Владислава Баліцького. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1121.

34.Штани армійські, камуфльовані (піксель) Гранецької О. Л. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-31.

35.Щит Олександра Карпуся, м. Київ. 2014 р. Фонд ВОКМ. КВ-94772, ДК-2443.

Д) Візуальні й електронні медіаджерела

36.«חפלמ מסע» - תכניות הדרכה לתלמידים. חפלמ אתר - פלוגות המחץ של ההגנה | *הבית דק*. URL: https://palmach.org.il/museum/instructions/program1/ .

37.מוצגים. חפלמ אתר - פלוגות המחץ של ההגנה | *הבית דק*. URL: https://palmach.org.il/archive/exhibits .

38.Eighth Graders Visit Vukovar. *MCDRVU – Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar*: website / Public Institution «Memorial Centre of Homeland War Vukovar». URL: https://mcdrvu.hr/en/eighth-graders-visit-vukovar/ .

39.Exhibitions at the Hall of Remembrance. Hall of Remembrance at the Warsaw Insurgents Cemetery. URL: https://izbapamieci.muzeumwarszawy.pl/en/exhibitions/core-exhibition/

40.Historia. *Muzeum Powstania Warszawskiego – Muzeum Powstania Warszawskiego*. URL: https://www.1944.pl/artykul/historia,4513.html .

41.Lekcje muzealne. *Muzeum Powstania Warszawskiego - Muzeum Powstania Warszawskiego*. URL: https://www.1944.pl/artykul/lekcje-muzealne,5647.html

42.Palmach Museum in Israel: An Experiential Journey into the Soul of a Nation's Founding Defenders - Wonderful Museums. Wonderful Museums. URL: https://www.wonderfulmuseums.com/museum/palmach-museum-in-israel .

43. Ukraine war exhibition opens at Berlin Nazi bunker museum. *Arab News*. 2026. 24 Feb. URL: https://www.arabnews.com/node/2634205/world

44. Visit the museum. *Palmach website – Haganah's crushing companies | Home page*. URL: https://palmach.org.il/en/museum/visit/ .

45. War Childhood Museum Ukraine. URL: https://warchildhood.org/ua/ .

46. В Інформаційно-виставковий центр Музею Майдану відбувся воркшоп для освітян і освітянок. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/3179 .

47. Варшавське повстання. Енциклопедія Голокосту: вебсайт / Меморіальний музей Голокосту США. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-warsaw-polish-uprising

48. Круглий стіл "Деколонізація: віднайти своє під шаром російських імперських міфів". *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1882 .

49. Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни». *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2525 .

50. Музей війни. *Музей війни*. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/about-us .

51. Музей сучасної російсько-української війни. *Travels.in.ua*: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/uk-UA/object/4898/muzey-suchasnoyi-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny .

52. Національний музей історії України. У Національному музеї історії України відкрита до огляду оновлена виставка «Азов»: допис. *Facebook*. 2025. 07 берез. URL: https://www.facebook.com/share/p/18RrNtWKqd/

53. «Небесна Сотня у пам'яттєвій парадигмі» – круглий стіл | Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/2151 .

54.Патріотичний музей АТО/ООС у Черкасах. *Cherkasy.city*: вебсайт. URL: https://cherkasy.city/muzei/patriotychnyj-muzej-ato-oos/ .

55.Патріотичний музей російсько-української війни. *Travels.in.ua*: вебсайт. URL: https://travels.in.ua/object/5342/patriotic-museum-of-the-russian-ukrainian-war .

56.Про музей. *War Childhood Museum Ukraine*. URL: https://warchildhood.org/ua/about/ .

57.Революція Гідності: пам'ять, осмислення, історія – круглий стіл. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності:* веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1542 .

58.У Вінниці створюють «Музей Мужніх»: яким він буде. *Вінниця*: офіц. турист. сайт. URL: https://vinnytsia.city/u-vinnytsi-stvoryuyut-muzej-muzhnih-yakym-vin-bude/

59.Хіміки-технологи ЧДТУ відвідали «Патріотичний музей АТО». Черкаський державний технологічний університет. 2020. URL: https://chdtu.edu.ua/news/item/14648-khimiky-tekhnolohy-chdtu-vidvidaly-patriotychnyi-muzei-ato

60.Як розповідати про російсько-українську війну: семінар для музейників. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*: веб-сайт. URL: https://maidanmuseum.org/uk/node/1870 .

Література

61.Abuhassan L., Malhis S. Modes of embodiment for an immersed experience in museums: The Royal Tank Museum. *PLOS ONE*. 2025. Vol. 20, no. 1. URL: https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0317402

62.Ben-Amos A. The Palmach Museum in Tel-Aviv: The Past as a Space of Education, Entertainment, and Discipline. *Museum History Journal*. 2015. Vol. 8, no. 2. P. 147-167. DOI: https://doi.org/10.1179/1936981615Z.00000000047

63. Ben-Ze'ev E., Lomsky-Feder E. The intergenerational hero: Carrier of a bonding memory. *Memory Studies*. 2022. P. 1264-1279. DOI: https://doi.org/10.1177/17506980221122231

64. Biliuk J. Multisensory exhibiting in modern museum discourse (based on natural history museums' exhibitions in London, Oxford, Cambridge). *Linguistic and Conceptual Worldviews*. 2025. No. 2 (78). P. 146-163. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-6397.2025.2.08

65. Cameron D. F. The Museum, a Temple or the Forum. *Curator: The Museum Journal*. 1971. Vol. 14, no. 1. P. 11-24.

66. Day at museum for kids, curiosity, and generations. *Phys.org*. 2026. URL: https://phys.org/news/2026-06-day-museum-kids-curiosity-generations.html

67. Decker J. Cities, museums and soft power. *Consumption Markets & Culture*. 2016. Vol. 21, no. 6. P. 603-610. DOI: https://doi.org/10.1080/10253866.2016.1236254

68. Degmečić I. Š. The Memorial Centre of Homeland War Vukovar, Croatia. Témoigner. *Entre histoire et mémoire*. 2016. No. 123. P. 178-182. DOI: https://doi.org/10.4000/temoigner.5470

69. De Jong S. Sentimental Education. Sound and Silence at History Museums. *Museum and Society*. 2018. Vol. 16, no. 1. P. 88-106. URL: https://doi.org/10.29311/mas.v16i1.2537

70. Dysthe O. Opportunities and challenges of dialogic pedagogy in art museum education. *Dialogic Pedagogy: An International Online Journal*. 2021. Vol. 9. P. 1-36. URL: https://doi.org/10.5195/dpj.2021.317 .

71. González-Vázquez D., Feliu-Torruella M., Íñiguez-Gracia D. The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers' Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. *Sustainability*. 2021. Vol. 13, no. 24. URL: https://doi.org/10.3390/su132413637 .

72. Grassiani E., Gazit N. Civilian 'soft' militarism through informal education in Israel: learning to protect and connect to the land. *Critical Military Studies*. 2024. P. 39-58. DOI: https://doi.org/10.1080/23337486.2024.2349365

73.Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's National Museums. *Nationalities Papers*. 2025. P. 1-25. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089

74.Marandino M. Análise sociológica da didática museal: os sujeitos pedagógicos e a dinâmica de constituição do discurso expositivo. *Educação e Pesquisa*. 2015. Vol. 41, no. 3. P. 695-712. DOI: https://doi.org/10.1590/S1517-9702201507133421

75.Michta C. C. The Warsaw Uprising Museum and the Polish politics of history: Ph.D. thesis. Cambridge: University of Cambridge, 2020. 296 p. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.71673

76.Muravska S., Hnidyk I. Ukrainian Museums' Exhibitions and Educational Programmes During the First Six Months of War. Museum and Society. 2023. Vol. 21, no. 2. P. 33-39. DOI: https://doi.org/10.29311/mas.v21i2.4295

77.Murray E. C. Heavenly Fighters for Ukrainian Civil Society: The Cultivation of Democratic Culture through the Memorialization of the Revolution of Dignity: Master's thesis. Victoria: University of Victoria, 2022. 111 p.

78.Petrovska I. Psychological model of civic identity formation. *Journal of Education Culture and Society*. 2021. Vol. 12, no. 2. P. 167-178. DOI: https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178

79.Radonić L. Croatian Homeland War Memorial Museums – Exhibiting Urbicides and Concentration Camps. *Nationalities Papers*. 2024. P. 935-960. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2023.93

80.Savare S. History of museum education and interpretation. France. ICOM CECA, 2025. 197 p.

81.Savenije G., Bruijn P. Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement. *International Journal of Heritage Studies*. 2017. Vol. 23, no. 9. P. 832-845. DOI: https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1339108

82.Singh M. Architecture Emotion-scape: Enhancing Museum Experience through Multi-Sensory Design. New Delhi: School of Planning and Architecture Delhi, 2024. 48 p.

83. Suryani Y., Nurfadilah E., Setiawan I., Suhartini C. The Effect of Round Table Cooperative Learning Model and Learning Motivation On Students' Critical Thinking Skills. *Proceedings of the 1st Universitas Kuningan International Conference on Social Science, Environment and Technology (UNiSET 2020)*. EAI, 2021. P. 1-6. DOI: https://doi.org/10.4108/eai.12-12-2020.2304979

84. Tišliar P. The Development of Informal Learning and Museum Pedagogy in Museums. *European Journal of Contemporary Education*. 2017. Vol. 6, no. 3. P. 586-592. DOI: https://doi.org/10.13187/ejced.2017.3.586

85. Verbytska P. War in European Museum Narratives and Cultural Memory. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2023. Vol. 11, no. 4. P. 21-43. DOI: https://doi.org/10.46284/mkd.2023.11.4.2

86. Wright A. Civilians During Polish Uprisings Memorialized in Exhibitions: Men As «Brave» And Women As "Selfless". *Urban Labs*. 2023. 16 Nov. URL: https://urbanlabsce.eu/civilians-during-polish-uprisings-memorialized-in-exhibitions-men-as-brave-and-women-as-selfless/

87. Банах В. Феномен музейного предмету: музеологічний аспект. *Молодий вчений*. 2017. № 8. С. 26-30.

88. Бараболя Ю. У Вінниці презентували календар «Шлях до перемоги». *Суспільне. Вінниця*: вебсайт. URL: https://suspilne.media/vinnytsia/845109-u-vinnici-prezentuvali-kalendar-slah-do-peremogi/ .

89. Бевз Т., Василевська Т. Музейні практики як інструмент формування національної ідентичності та суспільної консолідації. *Політичні дослідження.* 2025. № 1 (9). С.116-136. URL: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2025-1-6

90. Берковський В., Бурназова В. Використання сучасних технологій в музейній педагогіці: теоретико-методологічні позиції. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2026. № 1(16). С. 295-305. DOI: https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(16).2026.355740 .

91. Бураков Ю., Проховник П. Музейна педагогіка як важливий чинник розвитку історичних знань курсантів в умовах російсько-української війни.

Військова освіта. 2024. № 1 (49). С. 9-17. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-1783/2024-49/9-17

92.Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. 632 с.

93.Валенкевич О. Становлення та розвиток музейної педагогіки. *Проблеми освіти: науко-метод зб*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 48-52.

94.Вишневський В. Екскурсія як метод пізнання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2019. № 75. С. 59-63. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2721.2019.75.10 .

95.Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Російська агресія проти України (2014-2025). Метапростори війни*: монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 174-182.

96.Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Українська ідентичність у виставковій діяльності ВП «Музей Мужніх» ВОКМ при висвітленні подій сучасної російсько-української війни. *Формування української ідентичності в процесі збройного протистояння російській агресії*: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (28 лютого 2025 р., м. Бар Вінницької області). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2025. С. 25-34.

97.Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 522 с.

98.Гончарова Н. Імерсивні технології в роботі музеїв. *Музейна педагогіка в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів Міжнар. круглого столу (м. Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: Нац. центр «Мала академія наук України», 2022. С. 377-380.

99.Гордієнко О. Музеєфікація подій російсько-української війни на прикладі виставкових проєктів відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» ВОКМ. *Музеї та мистецтво в добу війни: нові виклики і можливості*: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (05 жовтня 2023 р., м. Вінниця). Вінниця: Твори, 2024. С. 92-100.

100. Гохстрат Е., Гейн А. Теорія навчання Девіда Колба в музеї: Мрійник, Мислитель, Прагматик, Діяч. Київ: Видавець Чередниченко А. М., 2015. 96 с.

101. Драч О. Колективна пам’ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії*. 2019. № 2. С. 43-51. DOI: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.6

102. Зуєвич О. Елементи музейної педагогіки в навчально-методичному забезпечені освітнього процесу. *Проблеми сучасного підручника*. 2024. № 33. С. 117-125. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1309-2024-33-117-125 .

103. Іщенко Є. Концепція «місць пам’яті» П’єра Нора в контексті досліджень про колективну пам’ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 49-59. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044

104. Караманов О. Організація педагогічно-просвітницької діяльності музеїв у взаємодії із закладами позашкільної освіти в Україні. *Collection of Scientific Papers of Uman State Pedagogical University*. 2018. № 2. С. 99-107. DOI: https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2018.149225

105. Караманов О. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Старобільськ, 2020. 485 с.

106. Кароєва Т. Сучасні концепції вшанування музейними засобами. *Вісник факультету історії і міжнародних відносин: збірник наукових праць*. Випуск 24. Вінниця.; ВДПУ, 2026. С. 109-114.

107. Квас О. Музейна педагогіка як інструмент розширення освітнього простору. *Молодь і ринок*. 2019. № 5. С. 12-17. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.170961

108. Ковчин Н. Психолого-педагогічні аспекти музейної педагогіки як засобу формування особистості старшокласників. *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників І Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ – Біла Церква, 28 листопада 2019 р. Київ – Біла Церква: Видавництво «Авторитет», 2019. С. 56-59.

109. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори у трьох томах / за ред. Красновського А. Київ: Радянська школа, 1940. Т. 1. Велика дидактика. 248 с.

110. Коршевнюк Т. Розвиток рефлексивних умінь учнів як завдання сучасної освіти. *Scientific practice: modern and classical research methods: збірник наукових праць*. Boston, USA, 2021. С. 151-153. URL: https://doi.org/10.36074/logos-15.10.2021.44.

111. Кохан Л. Особливості використання наочних засобів навчання в процесі вивчення гуманітарних дисциплін. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 48. С. 161-167

112. Кулешова О., Росолович О. Особливості прояву емпатії в учителів в умовах війни. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 82-87. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-11

113. Курдина Ю. Мистецтво Майдану як джерело наповнення Музею Революції Гідності. *Історико-культурні студії*. Львів, 2019. Т. 6, № 1. С. 55-60.

114. Малихін О., Арістова Н. Музей як засіб формування громадянської компетентності учнів закладів загальної середньої освіти. *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 26 листопада 2020 р. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 47-52.

115. Маньковська Р. Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 238-251.

116. Марков А. Джерельна база дослідження комеморативних практик ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*: матеріали XXXVIII Вінниц. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 6 листоп. 2026 р. / ред. кол.: О. А. Мельничук (відп. ред.), Т. Д. Каменщук, С. Ю. Юзвак, Н. В. Жмуд (відп. секр.) та ін. Вінниця: ТВОРИ, 2026. С. 211-216;

117. Марков А. Дидактичний потенціал музейного простору ВП «Музей мужніх» ВОКМ. *Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.*: матеріали ІІІ Всеукр. наук. студ. конф., м. Ужгород, 26-27 лют.

2026 р. /ред. кол.: В. Андрейко, І. Шніцер, І. Дробот та ін. Ужгород, 2026. С. 136-142;

118. Марков А. Досвід воєнної музейної меморіалізації на прикладі Меморіального центру Вітчизняної війни у Вуковарі. *Науковий старт*: зб. матеріали регіон. студ. конф. з історії, м. Умань, 29 жовт. 2026 р. Умань: Уманський нац. ун-т, 2026. С. 126-129;

119. Марков А. Становлення музейної педагогіки як науки. Вісник студентського наукового товариства факультету історії і міжнародних відносин. Вип. 22. Збірник наукових праць. Вінниця, 2026. С. 227-236.

120. Міхно О. Музейна справа в Україні: інституціоналізація, персоналії, освітній вимір. *Науково-педагогічні студії*. 2025. Вип. 9. С. 171-192. DOI: https://doi.org/10.32405/2663-5739-2025-9-171-192

121. Міхно О. Сутність терміну «музейна педагогіка». *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників І Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ – Біла Церква, 28 листопада 2019 р. Київ – Біла Церква: Видавництво «Авторитет», 2019. С. 74-78.

122. Найем М. Як вдихнути вільно? Посібник з деколонізації. Київ: Лабораторія, 2026. 264 с.

123. Невмержицька О. Музейна педагогіка: до визначення поняття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 67(1). С. 381-386. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-54

124. Нефедченко О. Сократівська діалогічна евристика та її розвиток у зарубіжній і вітчизняній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 5(69). С. 132-145. URL: https://doi.org/10.24139/2312-5993/2017.05/132-145 .

125. Овчарова О., Яушева-Омельянчик Р., Сургай Л. Словник-довідник музейного працівника. Київ: Кий, 2013. 464 с.

126. Пантюк Т., Невмержицька О. Роль музею у сучасній шкільній освіті. *Молодь і ринок*. 2023. № 8/216. С. 40-43. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289430

127. Пометун О. Громадянські та соціальні компетентності. *Енциклопедія освіти*. 2021. С. 172-173.

128. Ремех Т. Суть і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34-41.

129. Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. (Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського Педагогічного Інституту). Київ: Видавниче товариство «Дзвін», 1918. 88 с.

130. Салата О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичний реалій. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: моногр* / за заг. Ред. Левітас Ф. Київ: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 58-67.

131. Сафронов Т. У Києві відкрили виставку про російсько-українську війну. *Мілітарний*. 2022. 8 трав. URL: https://militarnyi.com/uk/news/u-kyyevi-vidkryly-vystavku-pro-ukrayinsko-rosijsku-vijnu/ .

132. Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. Вип. 1. С. 222-230. DOI: https://doi.org/10.31812/pedag.v50i0.1306

133. Семенова К. Екскурсія як педагогічний процес. *Витоки педагогічної майстерності*. 2021. № 28. С. 153-157. URL: https://doi.org/10.33989/2075-146x.2021.28.250378 .

134. Сенчина Н. Організація рефлексивної діяльності учнів у сучасній середній школі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 43, т. 3. С. 195-200. URL: DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-3-32 .

135. Сидорчук Т., Жовква О. Інноваційні методи організації музейного комплексу. *Теорія і практика дизайну*. 2023. № 28. С. 63-70. DOI: https://doi.org/10.32782/2415-8151.2023.28.7

136. Сідлецька Т., Зінько О. Музейна педагогіка як особлива форма просвітництва в освіті дорослих. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Знання. Освіта. Освіченість»*, м. Вінниця, 01-02 жовтня 2020 р. Вінниця: ВНТУ, 2020. URL:

https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/32116/%D0%A1%D1%96%D0%B4%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y

137. Сокуренко О. Музейна педагогіка в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти. *Вересень*. 2024. № 4. С. 108-123. DOI: https://doi.org/10.54662/veresen.4.2024.09

138. Терещенко А. Педагогічний потенціал інноваційних технологій в музейній справі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки: Мистецька освіта: історія, теорія, практика*. 2018. №5 (319), травень. С. 160-165.

139. Удовиченко І. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. Київ: Логос, 2017. 72 с.

140. Філіпчук Н. Формування традицій музейної педагогіки на західноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2020. № 21. С. 59-67. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4051.2020.21.218088

141. Хома О. Шляхи формування громадянської компетентності в учнів Закладу загальної середньої освіти у позаурочний час. *Педагогічна інноватика: сучасність та перспективи*. 2025. № 9. С. 49-53. DOI: https://doi.org/10.32782/ped-uzhnu/2025-9-8

142. Ціватий В. Культурні та креативні індустрії у сфері музеєзнавства і пам'яткознавства: новації музейної педагогіки. *Культурологічний альманах*. 2022. №1. С. 47-50. URL: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.1.15

143. Шехавцова С., Вєрмєєва М. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія в освітньому процесі як умова організації навчально-дослідницької діяльності учнів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2016. № 6 (303). С. 212-219.

144. Як говорити з дітьми про пам'ять за методикою «навчання через експонат»: методичний посібник. *Музей воєнного дитинства за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»*. Київ, 2024. 47 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Текст кураторської діалогічної виставкою «УКРАЇНИ ЩИТ»

[ГІД]: Вітаю вас у нашому просторі. Сьогодні ми пройдемо шляхом, який наша країна долає просто зараз. І перш ніж ми рушимо, я хочу поставити вам одне запитання. Як ви вважаєте, з якого моменту людина стає громадянином? З моменту отримання паспорта у 14 років, чи для цього потрібно щось інше?

[УЧНІ]: (Діляться думками) Коли бере відповідальність / коли робить щось для країни / коли починає цікавитися законами.

[ГІД]: Власне, відповідальність – це ключове слово. Ми відновили незалежність 24 серпня 1991 року. Але чи достатньо просто проголосити незалежність на папері, щоб життя в країні одразу стало ідеальним?

[УЧНІ]: Ні, є корупція, кризи, потрібен час.

[ГІД]: Звісно. Проте суспільство дорослішало. У 2013 р. держава мала підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Але уряд Віктора Януковича раптово скасував цей крок. Уявіть: у вас забирають мрію про європейське майбутнє, до якого ви довго йшли. Якою була б ваша реакція?

[УЧНІ]: Обурення, протест, розчарування.

[ГІД]: Саме це відчула молодь. Студенти вийшли на Майдан. Акція була абсолютно мирною. Аж поки в ніч на 30 листопада 2013 року спецзагін «Беркут» жорстоко не розігнав їх кийками.

(Підводить групу до інсталяції з екіпіруванням).

Подивіться уважно на цю інсталяцію. З одного боку – екіпірування «беркутівця», з іншого – екіпірування протестувальників: дерев'яна битка, бруківка, запалювальна суміш, каски. Зверніть уваги фанерний щит і скажіть, що з ним не так?

[УЧНІ]: Він пробитий. Там дірка від кулі.

[ГІД]: Це щит Олександра Карпуся. Скажіть, чи розуміли люди, беручи до рук шматок тонкої фанери, що він не врятує від вогнепальної зброї?

[УЧНІ]: Звісно, розуміли.

[ГІД]: Тоді що змушувало їх залишатися на площі перед озброєними загонами «беркутівці»? Що було сильнішим за страх?

[УЧНІ]: Гідність, боротьба за свободу, небажання жити в диктатурі.

[ГІД]: Це і є прояв найвищої громадянської свідомості. Олександру пощастило, куля його не вбила. Після побиття протест перетворився на Революцію Гідності. Влада ухвалила «диктаторські закони» і почала поливати людей водометами в мороз. Погляньте на фото: вінничанин Максим Шимко кидає запалювальну суміш, а поруч люди розбирають бруківку, бо це була єдина «зброя» для захисту.

Згодом з'явилися перші загиблі. Перед вами імпровізована «йолка» з портретами 107 Героїв Небесної Сотні (історики фіксують від 300 до 600 загиблих). Першими віддали життя білорус Михайло Жизнєвський та вірменин Сергій Нігоян. Чому люди, які навіть не були етнічними українцями, готові були стояти на київській площі?

[УЧНІ]: Вони захищали загальнолюдські права, розділяли цінності свободи, відчували Україну домом.

[ГІД]: Бо гідність не має національності. На жаль, серед Героїв є і наші земляки. Подивіться на ці експонати. Ось костюм доби Русі – його власноруч створив реконструктор Максим Шимко (ініціатива його родини дала поштовх створенню цього музею). Ось картини Валерія Брезденюка – учасника шоу «Україна має талант». А це Олександр Капінос, який захищав українську мову ще у 2012 році.

Окрема історія Романа Оліха. Його жорстоко побили 15 лютого, він впав у кому і помер. Проте в медичному висновку прописали, що він помер від хвороби печінки. Щоб довести правду офіційно, потрібна ексгумація, але родина відмовляється з етичних міркувань. Як ви вважаєте, чи потрібне офіційне визнання державою, якщо суспільство вже визнало людину Героєм?

[УЧНІ]: (Дискутують) Папір не головне / Головне пам'ять людей

[ГІД]: Для нас він – назавжди народний Герой. Вінниця не стояла осторонь. Зверніть увагу на цю світлину, впізнаєте місце?

[УЧНІ]: Так, це площа Героїв Небесної Сотні.

На колишній площі Театральній (тепер – Героїв Небесної Сотні) збиралося до 10 тисяч людей. Ось фото штурму ОДА, а ось вінничани Сергій Васильченко та брати Котенки з Вінницького Куреня у столиці.

[ГІД]: Революція Гідності пробудила потужний волонтерський рух, який діє і сьогодні. Вона пробудила українську свідомість, яка перебувала у своєрідному летаргічному сні до 2013-2014 рр., і дала суспільству нові ціннісні орієнтири.

І поки ми оплакували загиблих, 20 лютого 2014 р. Росія розпочала окупацію Криму. Погляньте на цей стяг із золотою тамгою. Ви впізнаєте його?

[УЧНІ]: Це прапор кримських татар.

[ГІД]: Уявіть: у ваш дім приходять чужинці і заявляють, що тепер це їхня земля. Що б ви робили? Багато кримських татар одразу пішли в добробати, щоб захистити свій дім.

Далі ворог пішов розхитувати Південь та Схід нашої держави. Подивіться на цю простріляну плиту від бронежилета та старі цивільні квадрокоптери. Як ви гадаєте, чи була наша армія готова до війни технологічно?

[УЧНІ]: Ні, оснащення було слабким, все трималося на людях.

[ГІД]: Так, тоді абсолютне все виконували люди. Костянтин Могилко займався аеророзвідкою. Його літак був підбитий ракетою класу «повітря-повітря» над містом Слов'янськ. Як думаєте, перед яким вибором опинився Костянтин?

[УЧНІ]: Врятуватися самому чи врятувати людей внизу.

[ГІД]: У пілотів є непорушне правило: у разі катастрофи не можна допустити цивільних жертв. Костянтин ціною власного життя відвів літак від міста. А ось екіпаж Дмитра Майбороди. Коли їхній літак збили, командир наказав усім стрибати. Але Дмитро Шкарбун залишився поруч із ним до останньої секунди. Тіло Майбороди рідні діставали з окупації надлюдськими зусиллями. Як ви оцінюєте вчинок Шкарбуна: це порушення наказу чи прояв братерства?

[УЧНІ]: (Розмірковують) Це братерство, він не міг кинути друга.

[ГІД]: Сьогодні 456-та бригада носить ім’я Дмитра Майбороди.

Попри такий стан армії, ми відстоювали частину Донецької та Луганської областей, допоки РФ не ввела на територію України 8 тис. військових регулярної армії, поступово збільшуючи це число. Кажуть: «Моя хата скраю...». Чи знаєте ви справжнє продовження приказки?

[УЧНІ]: «...першим ворога зустрічаю».

[ГІД]: Саме так. Вінничани полковник Євгеній Пікус та підполковник Сергій Коврига першими прийняли бій на кордоні Луганщини.

Дуже важким боєм на сході була битва за Іловайськ. Саме там російська армія оточила українську. Почалися переговори щодо створення «зеленого коридору» для евакуації військ, але Росія підступно порушила домовленості. В Іловайській трагедії загинули і вінничани, серед них лейтенант Олександр Лобжин.

І була оборона Донецького аеропорту (242 дні). Як вороги називали наших захисників там?

[УЧНІ]: Кіборгами.

[ГІД]: А чи знаєте ви, чому саме така назва?

[УЧНІ]: Не знаємо / Що не витримав бетон.

[ГІД]: Місцева легенда свідчить, що наші солдати підслухали радіоперехоплення росіян, де ті скаржилися, що не можуть вибити українців, бо це не люди, а якісь «кіборги».

З точки зору стратегії – це височина, яку вигідно обороняти, і злітно-посадкова смуга. Тому ДАП утримували настільки довго: з травня 2014 по січень 2015 року, майже 242 дні. Оборонців аеропорту стали називати «кіборгами». Назва прижилася. Вони обороняли об’єкт до того моменту, поки не витримав сам бетон аеропорту і не обвалилася диспетчерська вежа. Почалися важкі евакуаційні місії. Серед кіборгів, які здійснювали евакуацію, були Сергій Зулінський та Леонід Шевчук. 20 січня 2015 р., під час густого туману, страшних обстрілів і обвалу бетону, вони виконували свою останню складну місію.

[ГІД]: Ще одним критичним пунктом стало Дебальцеве. Там воював старшина Володимир Полупанов – професійний військовий, який мав досвід миротворчих місій у Французькому іноземному легіоні. Дебальцеве стало тим населеним пунктом, який утворив лінію розмежування між тимчасово окупованою територією та підконтрольною частиною Донеччини в період з 2014 по 2022 р.

Як ви вважаєте, чи всі, хто пішов воювати в ті роки, були кадровими військовими?

[УЧНІ]: Ні, багато добровольців.

[ГІД]: Майдан надав перших 500 добровольців на фронт російсько-української війни. Євген Костюк ще у 17 років пройшов Революцію Гідності, а потім долучився до батальйону «Правий сектор».

А що робити тим, хто за станом здоров'я взагалі не може тримати зброю в окопі? Чи є для них місце на війні?

[УЧНІ]: Можна ремонтувати техніку, підвозити продукти, працювати в штабі.

[ГІД]: Олексій Зінов'єв був непридатний до військової служби, але мав талант водія та механіка. Свої навички він застосував у військовій логістиці. У 2018 р. він виконував одну з надскладних місій із доставки ресурсів безпосередньо у прифронтову зону.

[ГІД]: Погляньте на цей манекен. Ми відтворили реальний зріст людини. Судячи з маскувального костюма Ольги Гранецької, яка військова професія тут представлена?

[УЧНІ]: Снайпер.

[ГІД]: Вона була радіотехніком – це тилова робота, але вирішила долучитися до снайперства. Ольга навіть посіла третє місце на всеукраїнських змаганнях снайперів, будучи єдиною жінкою серед призерів. Але треба розуміти, що робота снайпера вкрай важка: тижнями треба нерухомо лежати на позиції, обережно їсти і пити, перебуваючи під постійним прицілом ворога. Це позначилося на її здоров'ї – розвинулася онкологія. У періоди ремісії вона

поверталася на фронт до свого підрозділу, але у 2021 р. хвороба перемогла. Маленька людина з надзвичайним героїзмом. А чи закінчується небезпека для військового, коли він у тилу?

[УЧНІ]: Напевно ні, є диверсанти.

[ГІД]: На жаль, так. У військовому житті небезпека чатує навіть тоді, коли людина повертається у цивільне середовище. Це історія генерал-майора Максима Шаповала. Він пройшов Донецький аеропорт, але у 2017 р. в центрі Києва Російська Федерація здійснила проти нього теракт – його автомобіль підірвали. Схожа історія сталася з підполковником Геннадієм Хитриком, який брав участь у деокупації Маріуполя ще у 2014 р. Під час завершальних дій проти нього також здійснили теракт – замінили вибухівкою його телефон. Тож питання, чи настає безпека, коли бойові дії формально завершуються, є риторичним.

[ГІД]: Розгляньмо реконструкцію бліндажа. Зараз перед нами реконструкція бойового бліндажа наших військових. Це зменшена модель – щоб уявити реальні розміри, її варто збільшити вдвічі або втричі. Реконструювати його нам допомогли волонтери та самі військові. Тут ми бачимо речі, що відображають симбіоз забезпечення: частину надає держава, частину – волонтери. Які речі ви бачите тут, якими користуються військові.

[УЧНІ]: Сухпайки, спальні мішки, екіпірування, зброю та гільзи.

[ГІД]: Знайдіть тут щось, що свідчить про те, що солдати знаходять місце для творчості навіть серед зброї.

[УЧНІ]: (Роздивляються) Ось ці чашки!

[ГІД]: Вони зроблені з відстріляних гранат. Тут повний симбіоз: державні сухпайки перемішані з волонтерськими сітками.

У 2014-2015 рр. були підписані Мінські домовленості. Війна перейшла у гібридну фазу, але Росія не полишала планів знищення нашої держави. 24 лютого 2022 р. розпочалося повномасштабне вторгнення. Наступ вівся з півночі, півдня та сходу.

[ГІД]: Однією з найбільших трагедій та прикладів незламності стала облога Маріуполя. Місто повністю втратило контакт із центральним урядом, опинившись у ворожому кільці, але тримало оборону понад 80 днів. Маріуполь боронили захисники різних підрозділів, зокрема бійці «Азову». Зверніть увагу на жовтий шеврон солдата-азовця Романа Колмикова (позивний «Вахр»). Щоб отримати такий шеврон, треба пройти надзвичайно жорсткий вишкіл. З десяти кандидатів школу «Азову» проходили максимум двоє – решта не витримували фізично або психологічно. Отримати його – величезна честь. Війна сповнена гірких парадоксів. Наприклад, військовий Ярослав Мороз, який воював за мир в Україні, захищаючи Маріуполь, загинув безпосередньо на проспекті Миру.

Як доставити харчі гарнізону, який заблокований глибоко в тилу ворога?

[УЧНІ]: Може, підземними ходами? Або скинути з парашутом?

[ГІД]: Це робили гелікоптерами ГУР! Пролітаючи 90 км над ворожою ППО. Пілот Денис Бадіка керував таким рейсом, а Олег Катрич, командир цих надзвичайно небезпечних місій, добровільно полетів цим бортом в оточення до побратимів.

Історія Ярослава Христюка нагадує легенди про козаків-характерників, які нібито володіли магією. У нас представлений його прапор. Ще у 2014 р. Ярослав вивісив його на замінованому, всіяному розтяжками пагорбі поблизу Маріуполя. Прапор провисів там увесь цей час (2014-2022 рр.), і ніхто не знав, як він зміг його там залишити. У 2022 р., з початком повномасштабного вторгнення, Христюк знову вивісив стяг на тій території. Пізніше побратими змогли забрати його і передати до нашого музею.

[ГІД]: Битва за Київ. Пригадуєте пробитий щит Олександра Карпуся? Він знову пішов воювати. Але коли дізнався, що його донька в оточенні під Києвом, його серце не витримало стресу і зупинилося. Війна вбиває і психологічно.

А ось Роман Верещак. Історія Романа Верещака – це приклад того, коли порушення наказу стає виправданим. Під час оборони Макарівської громади на Київщині він отримав наказ відступати. Проте він залишився в покинутому будинку на окупованій території, де збирав розвідувальні дані і передавав їх до

нашого Генштабу. Ця інформація була критично важливою для успішної деокупації Київщини у березні-квітні 2022 р. Чи виправдовує мета порушення наказів?

[УЧНІ]: (Дискусія) Якщо це врятувало життя – так / Але в армії має бути дисципліна.

[ГІД]: Це складне питання етики. Восени 2022 р. почався масштабний наступ. Тут зібрані портрети героїв наступальних дій. Максим Несеверенко виконував надважливі місії на лівому березі Херсонщини, який досі залишається окупованим.

[ГІД]: Чи пам'ятаєте ви з новин перших місяців повномасштабної війни невеликий острів у Чорному морі, який став справжнім символом спротиву?

[УЧНІ]: Острів Зміїний!

[ГІД]: Варто згадати деокупацію острова Зміїний – невеликого острова, звільнення якого суттєво зменшило кількість обстрілів Одеської та Миколаївської областей. У цій операції брав участь сапер Михайло Насадюк – один із тих, хто особисто підіймав український прапор на Зміїному.

Позаду мене – історії військових, які деокуповували Миколаївщину та Луганщину. Зокрема, учасники 11-го батальйону 59-ї бригади (до складу якого входили багато вінничан) вели жорстокі бої за населений пункт Тернові Поди – стратегічний логістичний вузол, який постійно переходив із рук в руки. Обороняти такі позиції надзвичайно важко.

Часто постає питання: за що конкретно воюють люди? За якісь абстрактні території чи політичні гасла? Як би ви відповіли?

[УЧНІ]: За родину, за свій дім, за своїх дітей.

[ГІД]: Саме так, більшість воює за свій рідний дім. Олександр Ляшенко родом з Луганщини. У 2014 р. через війну він переїхав до Вінниці, а у 2022-му вступив до ЗСУ і поїхав звільняти свій рідний Луганський напрямок.

Ігор Дяченко (родом з Голої Пристані на Херсонщині) воював за свій дім на Південному напрямку.

Володимир Гаврилюк – вінничанин, який створив сім'ю і жив у Криму. Після анексії він повернувся до Вінниці, а з початком повномасштабної війни пішов захищати Донеччину та південь.

Серед добровольців варто згадати родину Володимира Любуні. Його батько – ветеран і учасник Революції Гідності, співзасновник громадської організації, яка готує добровольців. Батько часто залишав молодшого сина за головного, і Володимир тренував побратимів, значно старших за себе, маючи величезний авторитет. Він отримав позивний «Інструктор» і згодом долучився до добровольчого батальйону «Донбас».

[ГІД]: А хто береже нас від ракет та БПЛА?

[УЧНІ]: Пілоти та ППО.

[ГІД]: Ігор Хмара брав участь у бою за Гостомельський аеропорт, звідки росіяни планували вести сухопутний наступ на столицю.

Денис Луков боронив Гавришівський аеропорт на Вінниччині, проходячи службу у 456-й бригаді імені Дмитра Майбороди.

Пілот Віктор Пеньковий на своєму літаку виконував місії зі знищення ворожої техніки. Лише поблизу населеного пункту Троїцьке він ліквідував понад 100 окупантів та 30 одиниць важкої техніки.

[ГІД]: Як ви думаєте, скільки років навчання потрібно, щоб стати бойовим льотчиком і сісти за штурвал винищувача?

[УЧНІ]: Багато років, це дуже складно.

[ГІД]: Звісно. Але війна диктує свої правила і вимагає дорослішати швидше. Капітан Всеволод Іванцов зустрів повномасштабне вторгнення ще курсантом Харківського національного університету Повітряних Сил, але не побоявся і здійснив понад 100 бойових вильотів. Тобто пілоти не лише захищають небо, а й ефективно нищать ворога на землі.

[ГІД]: Після Маріуполя наступним містом, яке довго тримало оборону і було вщент знищене, став Бахмут. Бачите медичний гіпс. Як думаєте, чому він розмальований?

[УЧНІ]: Може, розмалювали побратими в госпіталі?

[ГІД]: Він належить солдату Руслану Лєбєдєву. Під час оборони міста він почув свист снаряда і вирішив перечекати обстріл у ліфтовій шахті багатоповерхівки. Щойно він туди сховався, у будинок відбулося пряме влучання. Вибуховою хвилею Руслана відкинуло, він отримав перелом (саме тому наклали гіпс), але йому пощастило вижити.

Проте багато історій не мають щасливого кінця. Тут виставлено медичне екіпірування бойового медика Володимира Іпатова, який рятував життя побратимів у Бахмуті до останнього. Легендарна і трагічна історія Василя Ковальського та Валерія Лагоржевського: під час обстрілу кожен із них намагався прикрити собою іншого, і обидва загинули, віддавши життя за побратима.

Як ви гадаєте, чи можливо витримати такі надлюдські навантаження на фронті без міцного тилу?

[УЧНІ]: Ні, армії потрібна постійна допомога з дому.

[ГІД]: Абсолютно правильно. Тому ще одна надважлива складова нашої стійкості – волонтери.

Згадуємо Яну Рихліцьку, яку називали «магістром волонтерської магії». Вона могла за один день закрити збір на мільйон гривень, а за тиждень – відкрити стабілізаційний польовий штаб у Бахмуті, щоб лікувати поранених військових, надаючи їм медичну та психологічну допомогу.

Після Бахмута у 2024 р. епіцентром стала Авдіївка. Проблема міста полягала в тому, що воно видовжене, і бої точилися буквально за кожен будинок. Коли почалося виведення військ, деякі бійці вирішили залишитися і прикривати відхід. Тут представлений стенд, присвячений Павлу Цюпику. Він брав активну участь у створенні евакуаційного коридору – «Дороги життя» – і виводив людей з оточення.

Тут же бачимо речі Романа Джураєва. Це надзвичайно ідейна людина: він відстоював право голосу ще у 2004 р. під час Помаранчевої революції, пройшов Революцію Гідності (тут представлене його посвідчення Самооборони Майдану) і боронив країну на фронті. Або Станіслав Дідура – чоловік, який з 2015 р. мирно

жив в Іспанії, але у 2022 р. повернувся в Україну і став матросом у Військово-Морських Силах. Чому людина залишає безпечну Європу і повертається під ракети?

[УЧНІ]: Совість, відповідальність перед своєю країною.

[ГІД]: На базі нашого музею діє невеликий волонтерський штаб. Ми плетемо маскувальні сітки – «кікімори». Зараз представлені зелені варіанти для літнього ландшафту, взимку використовували білі. Волонтери та військові часто передають нам експонати. Наприклад, цей тубус із портретом Степана Бандери розігрували на благодійному аукціоні для збору коштів. Також маємо чудову колекцію шевронів бригад, де служать вінничани: 11-й батальйон, 59-та бригада, 3-тя ОШБр та багато інших.

Особливу увагу зверніть на шеврони підрозділу «Вінницькі бджоли». Це геніальні люди, які створюють річ, яка сьогодні найбільше змінила хід бойових дій, якщо порівнювати з 2014 р. На вашу думку, що це?

[УЧНІ]: Дрони, безпілотники!

[ГІД]: Дрони – головний технологічний тренд цієї війни. Ще у 2014 р. було розроблено модель «Катана», але тоді воно не набуло масового застосування. Сьогодні ж їхні розробки критично важливі. Представлені пластикові моделі (оригінали не можна виставляти з міркувань безпеки) «Блискавка», «Спис» що точково збивають ворожі «шахеди». Позаду вас – використаний дрон моделі DARTs, який також працює в системі ППО. Дешевше й ефективніше збивати цілі дронами, ніж людським ресурсом. А цей макет, що має символічну назву R2D2 із «Зоряних війн», передали нам бійці бригади «Червона калина».

А тепер порівняйте той старий бронежилет 2014 року з цим (стандарту НАТО). Бачите різницю? Куля влучила сюди, але плита її зупинила – солдат відбувся синцем.

Міжнародна допомога також рятує життя. Пригадуєте повністю прострелений бронежилет 2014 року? А це – сучасний бронежилет стандарту НАТО. Він теж пробитий кулею, але бронеплита її зупинила. Максимум, що отримав військовий, – синець, після якого він швидко відновився.

[ГІД]: Погляньте на цей шолом. Що, на вашу думку, могло його пробити?

[УЧНІ]: Куля? Осколок від міни чи гранати?

[ГІД]: Деякі експонати мають дійсно шокуючі історії. Цей пробитий шолом належав військовому Владиславу Баліцькому. Під час бою на його позицію налетіли FPV-дрони. Він відчув різкий біль у голові, але оскільки дрон ще висів над ним, Владислав прикинувся мертвим. Коли небезпека минула, він відповз в укриття, почуваючись дуже втомленим і контуженим. Побратими, які його знайшли, не давали йому заснути. Як виявилося, весь цей час із голови Владислава стирчав металевий уламок дрона. Його успішно прооперували. Частину уламка, що була неоперабельною, довелося залишити – він із нею живе. Зараз Баліцький активно допомагає ветеранам адаптуватися та знаходити хорошу роботу.

[ГІД]: Але на війні трапляються і майже комічні збіги. Уявіть: ви орендуєте квартиру у Вінниці, розбираєте речі і знаходите у шафі справжню військову форму. Ваші дії?

[УЧНІ]: Віддали б у поліцію / Принесли б у музей / Шукали б власника в соцмережах.

[ГІД]: Більш позитивна історія пов’язана з цим кітелем. Жінка орендувала квартиру у Вінниці, розбирала речі і знайшла у шафі військову форму. Вирішила не викидати, а принесла до музею. На формі був значок парамедика і прізвище Ісаєв. Ісаєвих у ЗСУ багато. Наш колега Михайло Потупчик жартома запитав нас: «Може, вам потрібен Апостол?». Виявилося, що це позивний Євгена Ісаєва. Ми з ним зв’язалися і з’ясували, що він дав цей кітель знайомому для урочистостей, той його так і не повернув, а Євген про нього забув. Тепер він хоча б знає, що його форма стала музейним експонатом.

У цій невеличкій коробочці лежить предмет, який приніс Вінниці величезну трагедію. Це уламок однієї з російських ракет, які вдарили по Будинку офіцерів і центру міста 14 липня 2022 р.

Позаду вас – крила та двигуни ворожих безпілотників «Шахед». З новин вони можуть здаватися невеликими літачками, але в реальності це величезні високотехнологічні машини, розмах крил яких неможливо обхопити руками.

І трохи сучасного мистецтва: бойовий гусак від вінницької мисткині Наталії Дремлюги. Цю роботу вона присвятила пілоту Вадиму Ворошилову, який захищає небо над Вінницею. Образ став настільки відомим, що Укрпошта навіть випустила марку з таким гусаком.

[ГІД]: На завершення – речі ворога. Подивіться на цей польовий телефон. Як думаєте, якого він року?

[УЧНІ]: Може, 80-ті? Або 60-ті?

[ГІД]: 1943 рік, США! Америка передала його СРСР, а росіяни досі з ним воюють. Поруч їхня радіостанція 80-х.

Цьому польовому телефону понад 80 років. Він виготовлений у Бостоні (США) в 1943 р., передавався СССР під час Другої світової війни, і росіяни досі використовують його на позиціях! Поруч – трохи новіша радіостанція часів Афганської війни (70-80-ті рр.).

[ГІД]: А тепер подивіться на цей російський «бронежилет». Як ви думаєте, що всередині замість міцного кевлару чи титанових плит?

[УЧНІ]: Картон? Пінопласт?

[ГІД]: Усередині немає нормального захисту – він набитий чимось схожим на пісок, гравій чи каміння.

Тут представлені їхні сухпайки та цікаві знахідки: пачка чаю від російської політичної партії та алкогольний напій із радянською символікою. Це доводить, що воюють не лише політики – люди голосують за ці партії і ностальгують за державою, якої не існує вже 35 років.

Тут лежать парамілітарні речі: козацькі папахи, які лише дискредитують саму ідею справжнього козацтва.

Ось форма російської «Росгвардії». Вона майже ідентична формі «Беркута» зразка 2013-2014 рр. Вони їхали в Україну, очікуючи, що просто

розженуть мітинги. На щастя, ця форма висить у нас, а отже, її власники далеко не доїхали.

Це бронежилет загиблого чеченця. Росія цілеспрямовано використовує представників національних меншин як гарматне м'ясо на фронті, відправляючи їх на забій заради своїх ідей.

Наостанок – радянський червоний прапор, знайдений у ворожому окопі. Історично сучасні символи РФ непоєднувані, але в їхніх головах це цілком уживається. Вони точно несуть не мир, а руйнування.

А тепер прочитайте цей банер. Що там написано?

[УЧНІ]: «Африканська чума свиней».

[ГІД]: Його знайшли біля Ізюма під час наступу ворога. Для чого під час війни розвішувати такі написи на дорогах?

[УЧНІ]: Щоб посіяти паніку і дезінформацію.

[ГІД]: Це жорстокий інструмент інформаційної війни. Уявіть: починається вторгнення, сім'я намагається виїхати і бачить такий банер. Перевірити інформацію неможливо. Люди в паніці розвертаються, залишаються в місті і потрапляють в окупацію.

Ми сподіваємося, що над усіма тимчасово окупованими територіями обов'язково замайорить синьо-жовтий прапор. Наприклад, такий як цей, що був підписаний Головнокомандувачем Валерієм Залужним і переданий нашому музею.

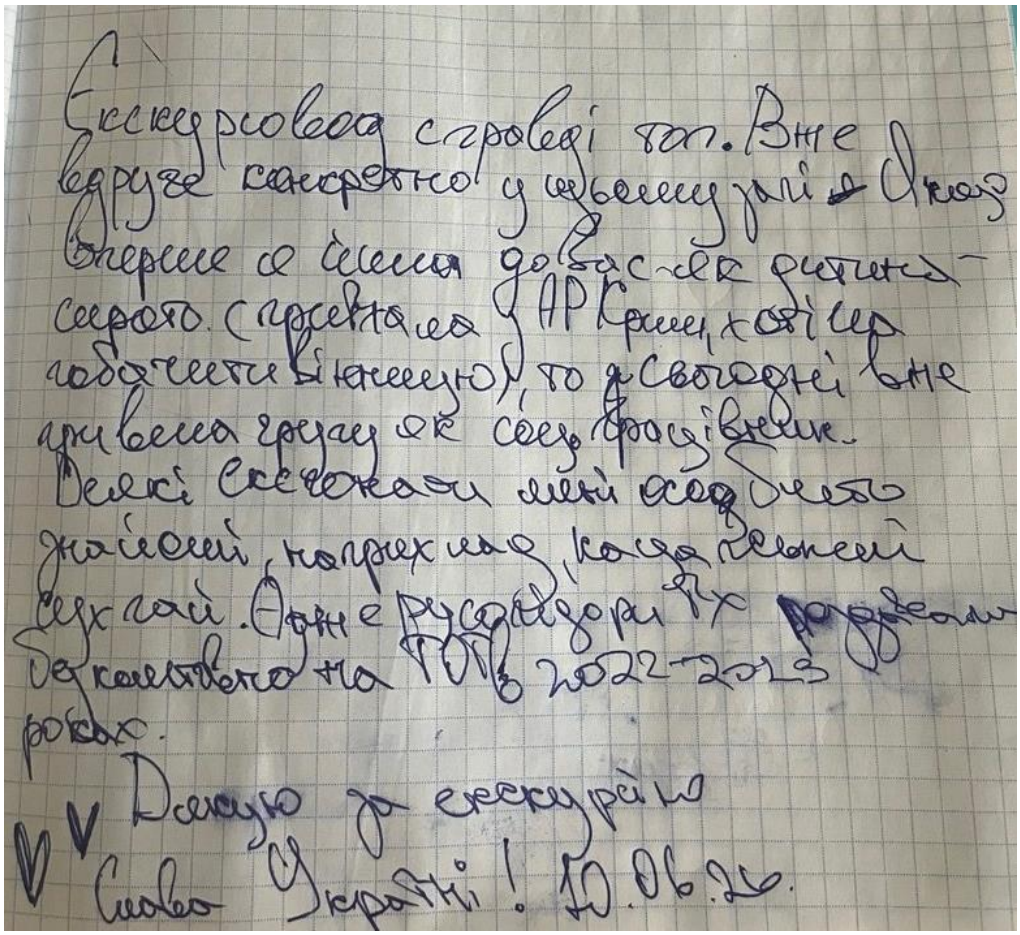
На цьому екскурсію завершено. Дуже радий, що ви долучилися. Якщо маєте індивідуальні запитання – з радістю відповім. Дякую!

[УЧНІ]: (Коротке обговорення та рефлексія на завершення).

[ГІД]: Дякую за вашу емпатію та небайдужість! Слава Україні!

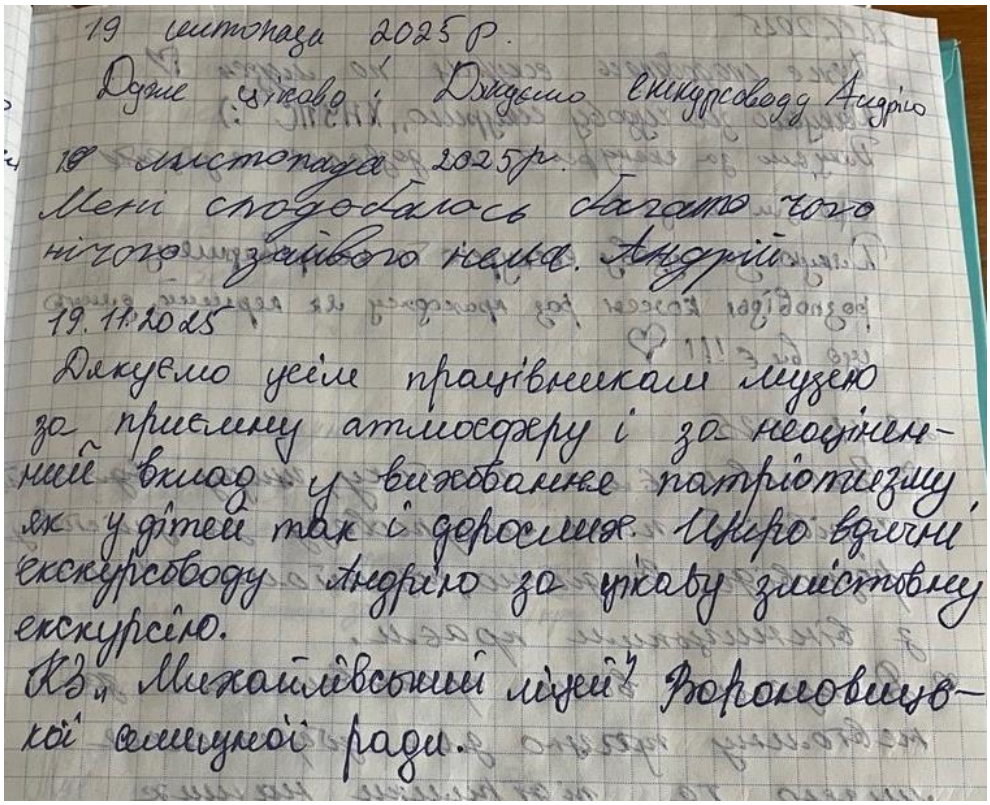
Додаток 2

Відгук соціальної працівниці (ВПО з АР Крим) у Книзі відгуків ВП «Музей Мужніх» ВОКМ (запис від 10.06.2026)

Додаток 3

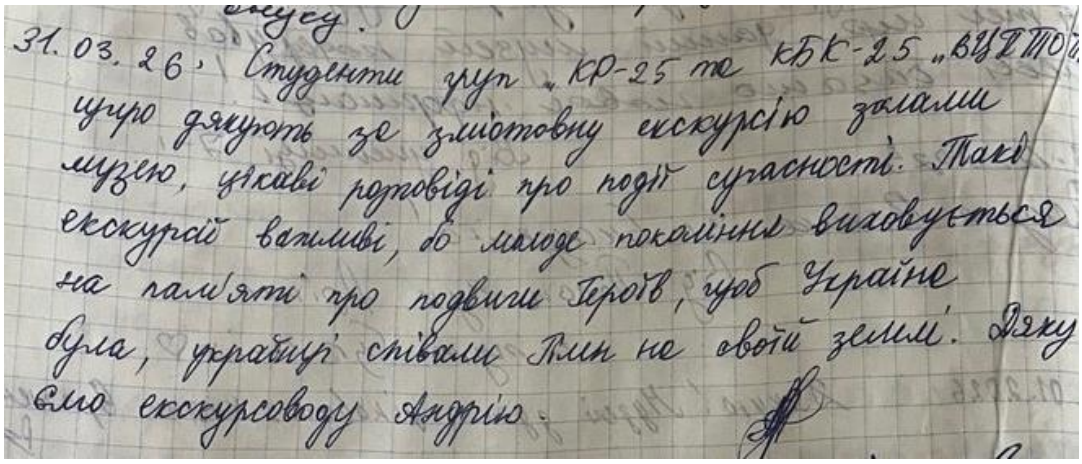
Відгуки від представників КЗ «Михайлівський ліцей» з Книги відгуків ВП «Музей Мужніх» ВОКМ (запис від 19.11.2025)

19 листопада 2025 р.
Дуже цікаво і Дякуємо екскурсоводу Андрію
19 листопада 2025р.
Мені сподобалось багато того
нічого зайвого нема. Андрій.
19.11.2025
Дякуємо усім працівникам музею
за приємну атмосферу і за неодмін-
ний вихід у виховання патріотизму
як у дітей так і дорослих. Цікаво вдячні
екскурсоводу Андрію за цікаву змістовну
екскурсію.
КЗ «Михайлівський ліцей» Вороновицько-
ї сільської ради.

Додаток 4

Відгук студентів ВЦПТО у Книзі відгуків ВП «Музей Мужніх» ВОКМ (запис від 31.03.2026)

31.03.26. Студенти груп „КР-25 та КБК-25 „ВЦПТО
щиро дякують за змістовну екскурсію залами
музею, цікаві розповіді про події сучасності. Такі
екскурсії важливі, бо молоде покоління вивчується
на прикладі про подвиги Героїв, щоб Україна
була, українці співали пісні на своїй землі. Дяку
ємо екскурсоводу Андрію.

Додаток 5

Стенд, присвячений Василю Ковальському у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

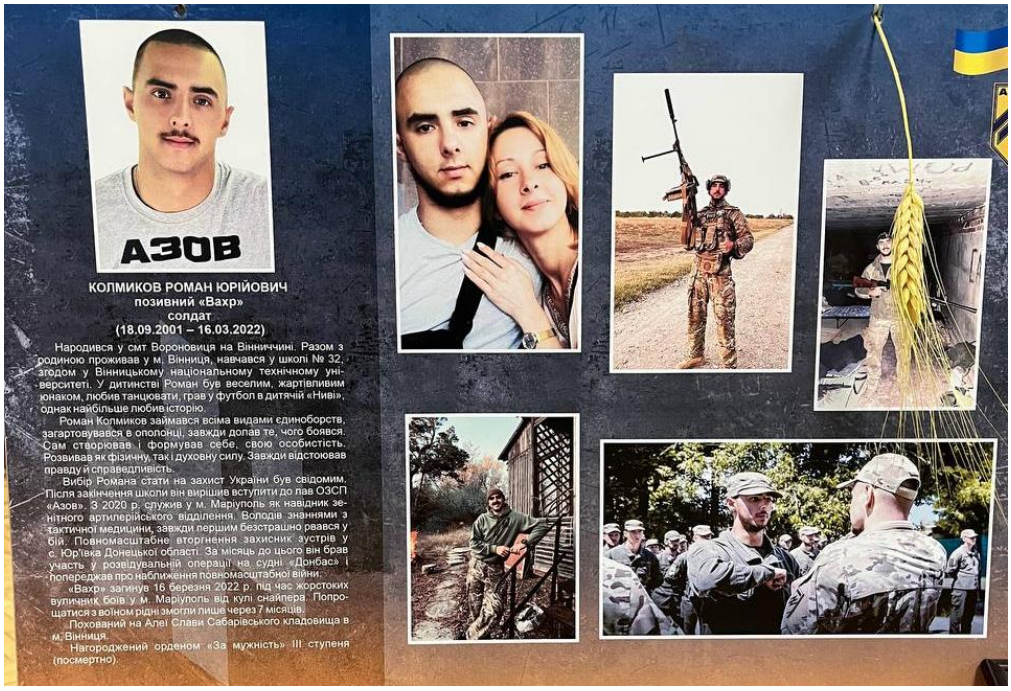
Додаток 6

Стенд, присвячений Ользі Гранецькій у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

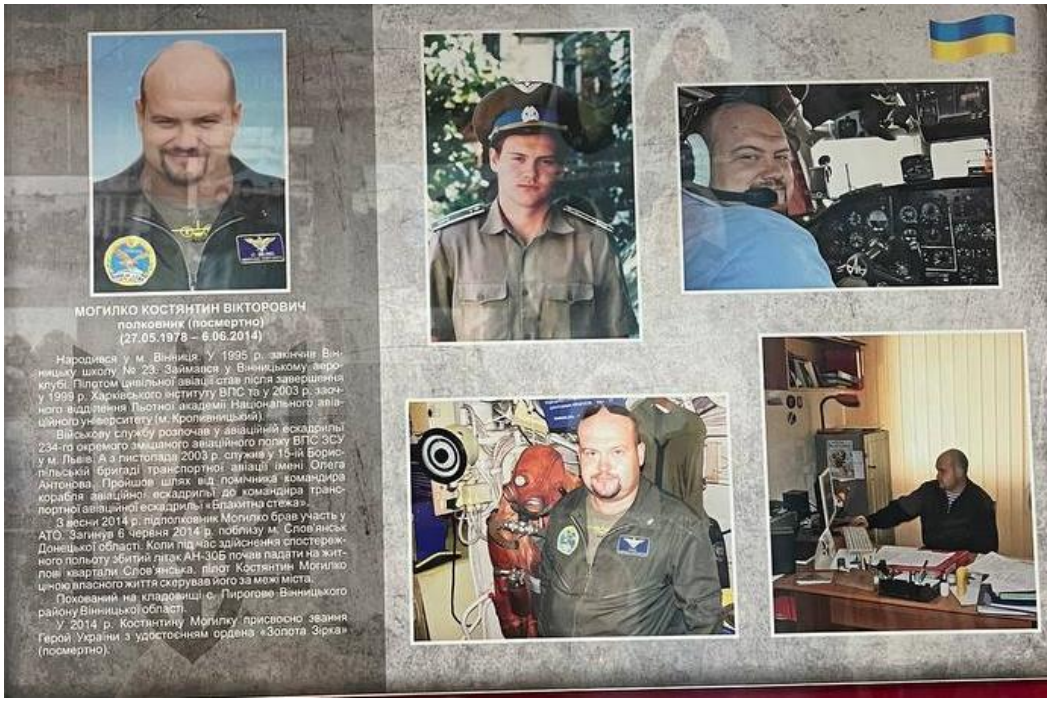
Додаток 7

Стенд, присвячений Романові Колмикову у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 8

Стенд, присвячений Костянтинові Могилку у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 9

Стенд, присвячений Дмитру Майбороді у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 10

Стенд, присвячений Дмитру Шкарбуну у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 11

Стенд, присвячений Олексію Зінов'єву у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 12

Стенд, присвячений Максиму Шаповалу у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 13

Стенд, присвячений Геннадію Хитрику у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

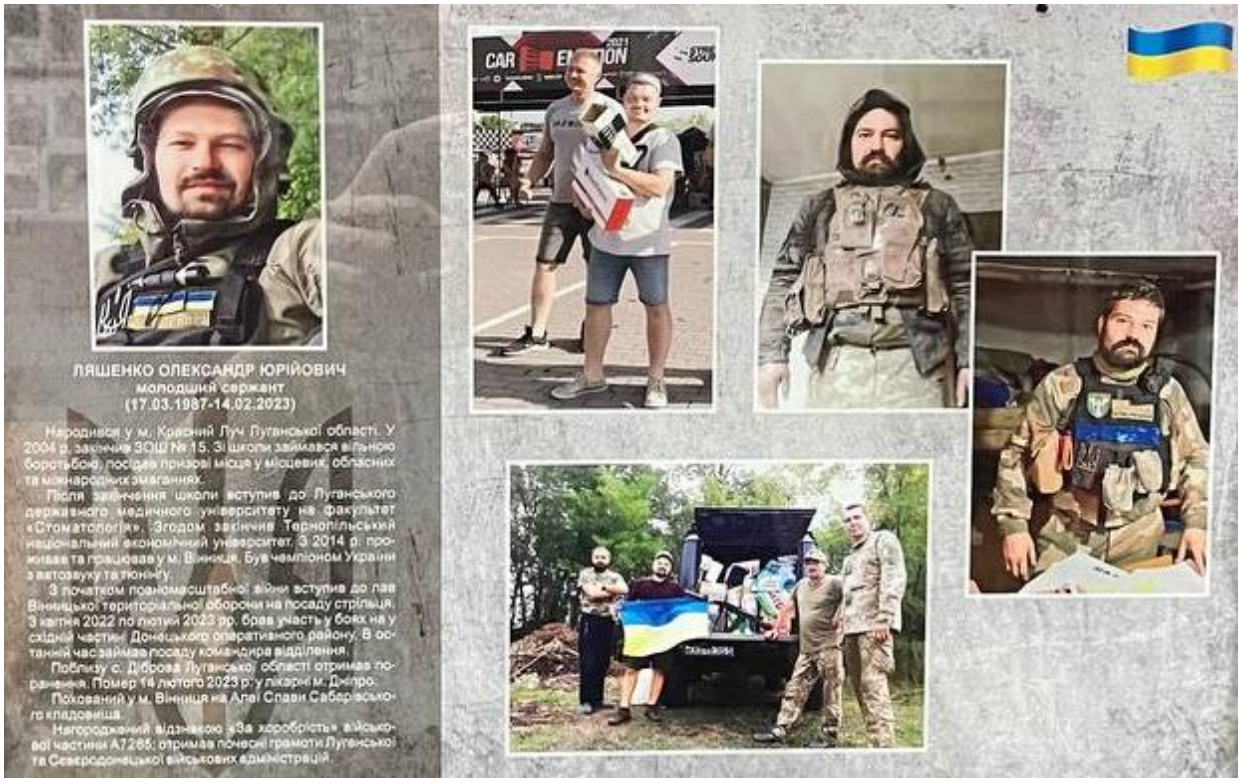
Додаток 14

Стенд, присвячений Олександру Карпусю у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

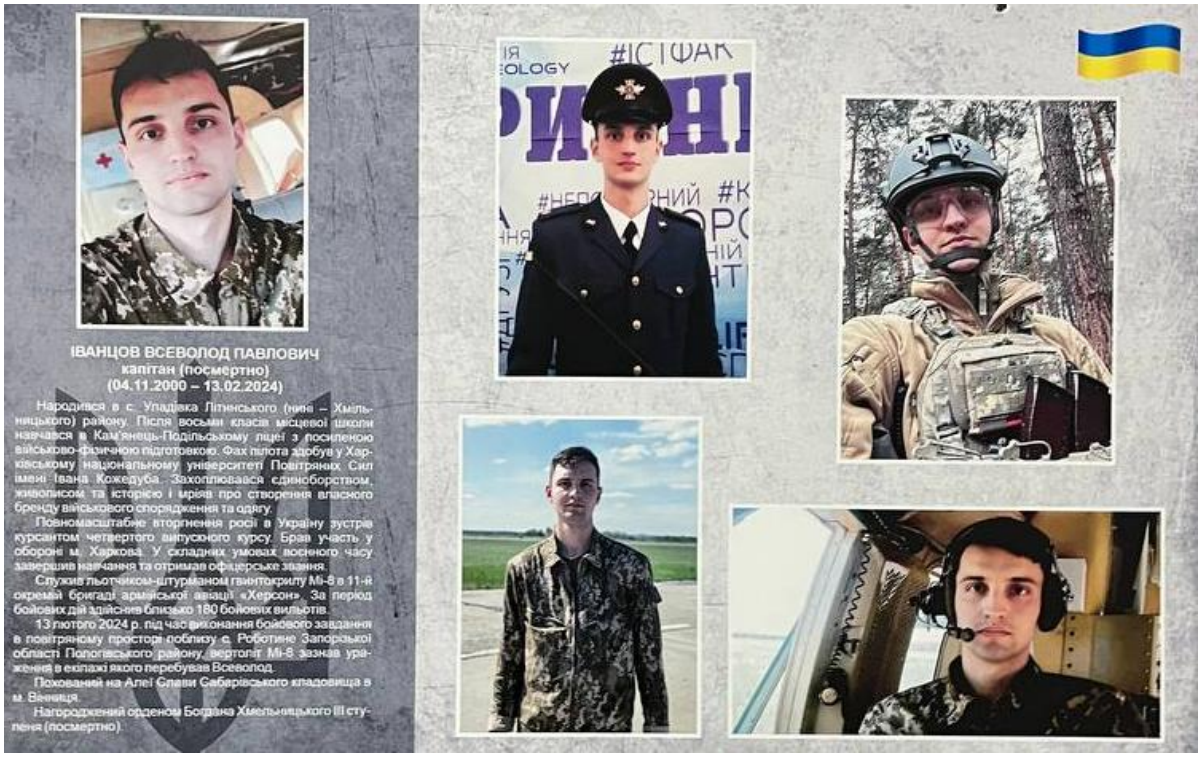
Додаток 15

Стенд, присвячений Олександрові Ляшенку у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

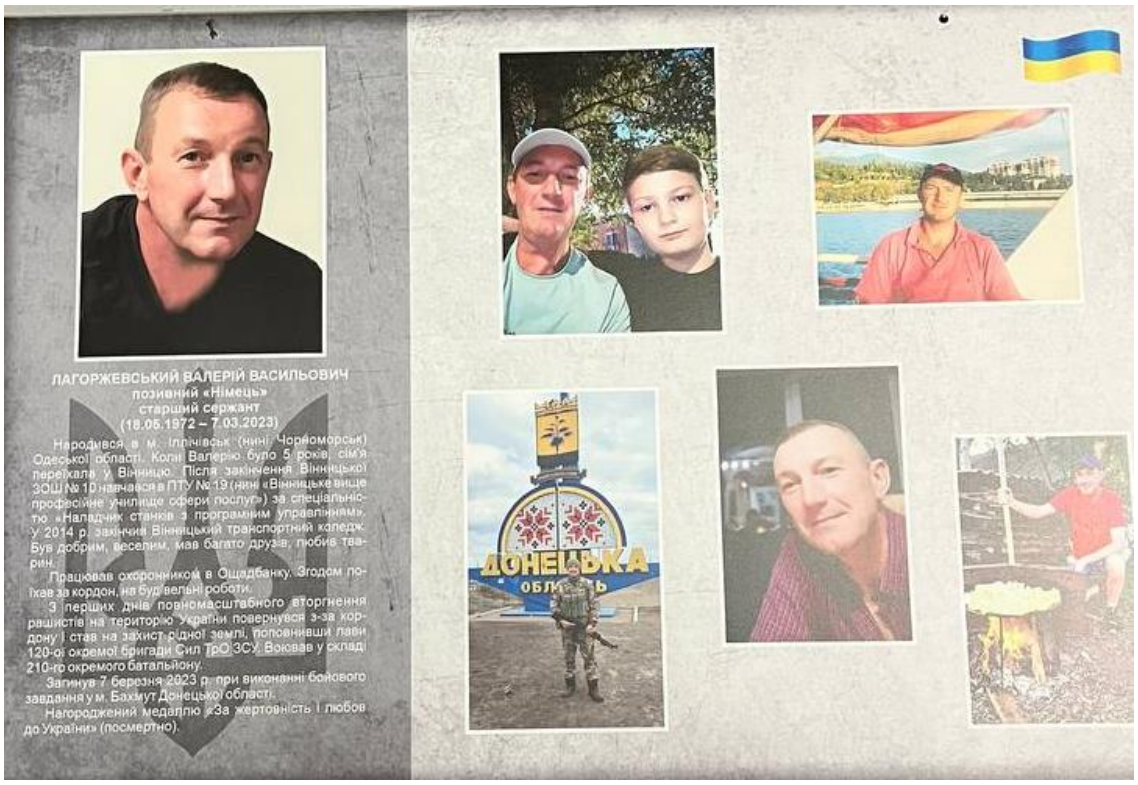
Додаток 16

Стенд, присвячений Всеволоду Іванцову у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 17

Стенд, присвячений Валерію Лагоржевському у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 18

Стенд, присвячений Станіславу Дідуру у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 19

Стенд, присвячений Яні Рихліцькій у ВП «Музей Мужніх» ВОКМ

Додаток 20

Макет дренажного тунелю з Музею Варшавського повстання у Польщі

Додаток 21

Телефонні апарати зі світлинами свідків з Музею Варшавського повстання у Польщі

Додаток 22

Підвал міської лікарні з манекенами лікарів з Меморіального центру у Вуковарі, Хорватія

Додаток 23

Підлогова інсталяція з російських армійських берців, викладених у формі совєтської зірки з Музею історії України у Другій світовій війні

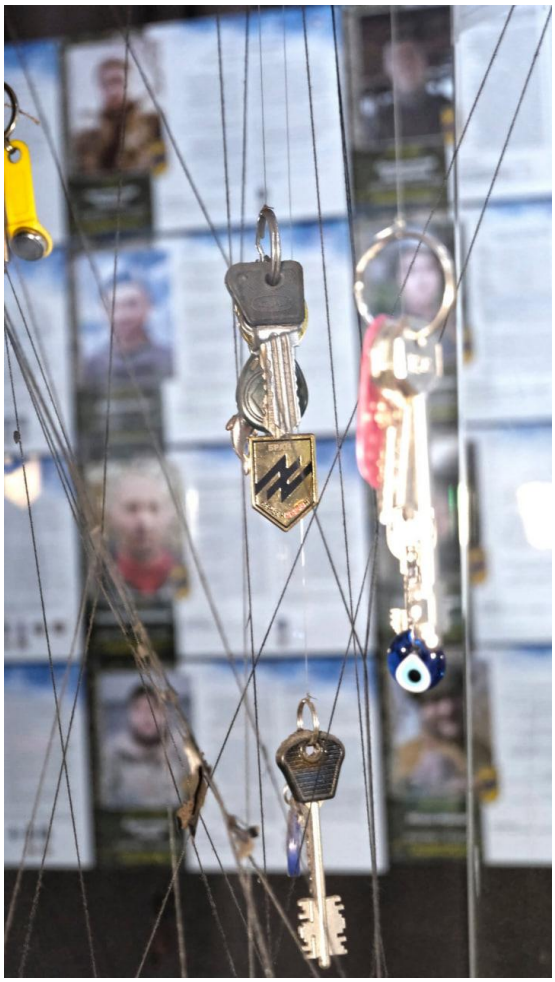
Додаток 24

Ікона «Зняття з хреста» з Макарівської церкви з Музею історії України у Другій світовій війні

Додаток 25

Інсталяція з квартирних ключів вимушених переселенців з Маріуполя з Національного музею історії України

Додаток 26

Трофейна форма «беркутівця»

Додаток 27

Дерев'янка битка, підсумок, запальні суміші протестувальників Революції Гідності на шматках бруківки

Додаток 28

Фанерний щит Олександра Карпуся

Додаток 29

Трофейний телефон польовий І-АА-44, 1943 р. випуску, Бостон, США

Додаток 30

Трофейна радіостанція Р-159, знайдена українськими військовими після успішного звільнення населених пунктів Херсонщини у вересні 2022 р.

Додаток 31

Трофейний російський бронежилет із пісковим наповненням

Додаток 32

Трофейна штурмова амуніція бійця підрозділів Росгвардії

Додаток 33

Трофейні козацька папаха та головні убори російських солдатів

Додаток 34

Банер «Африканська чума свиней», знайдений українськими військовими під час деокупації Ізюмщини

Додаток 35

Стенд із трофейними російськими сухпайками

Додаток 36

Плита з бронежилета добровольця України, 2014 р.

Додаток 37

Бронеплита керамічна IV-го класу захисту

Додаток 38

Квадрокоптер Phantom

Додаток 39

Крилат та двигуни БпЛА типу «Шахед» та «Ланцет»

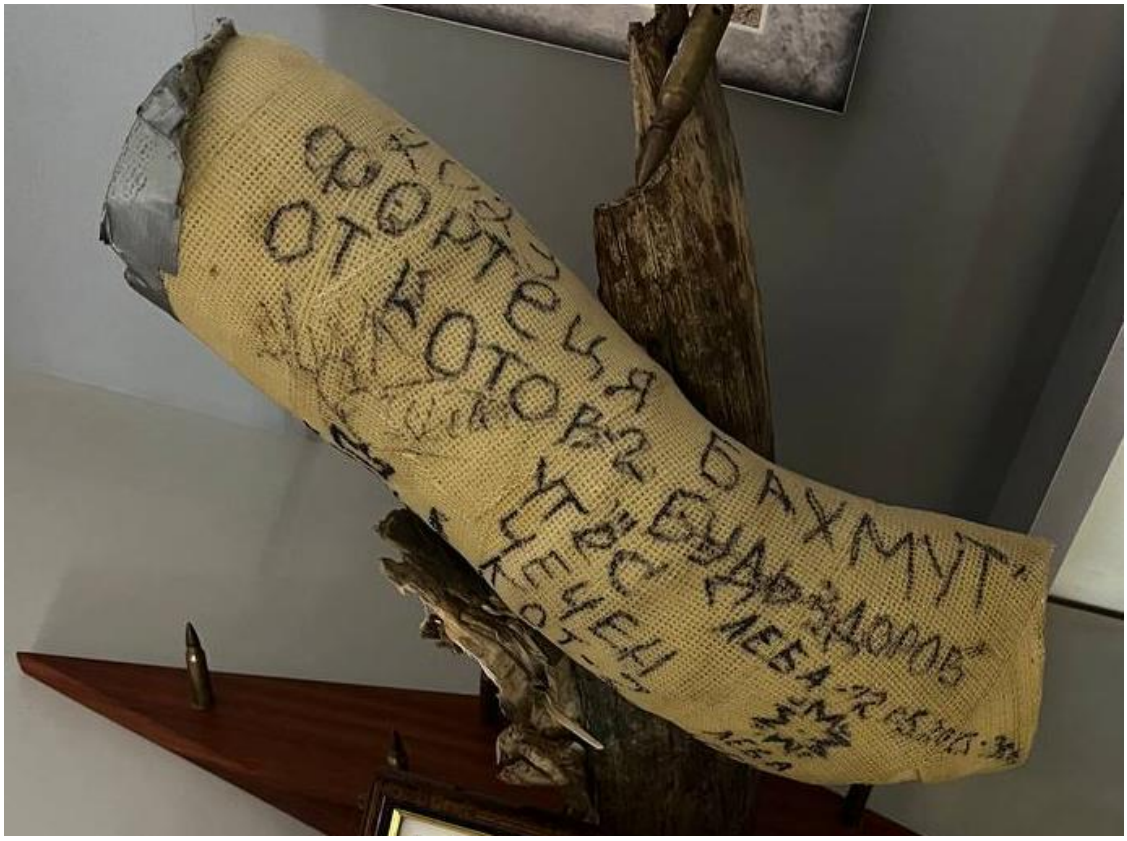
Додаток 40

Манекен із екіпіруванням Ольги Гранецької

Додаток 41

Медичний гіпс Руслана Лєбєдєва із підписами

Додаток 42

Шолом тактичний балістичний Aholdtech Владислава Баліцького

Додаток 43

Військовий кітель Євгена Ісаєва

Додаток 44

Нашивка «Азов» Романа Колмикова

Додаток 45

Шеврон підрозділу «Вінницькі бджоли»

Додаток 46

Реконструкція бойового бліндажа

Додаток 47

Чашки з використаних гранат у реконструйованому бліндажі

Додаток 48

Уламок ракети, що влучила у Вінницю під час теракту 14 липня 2022 р.

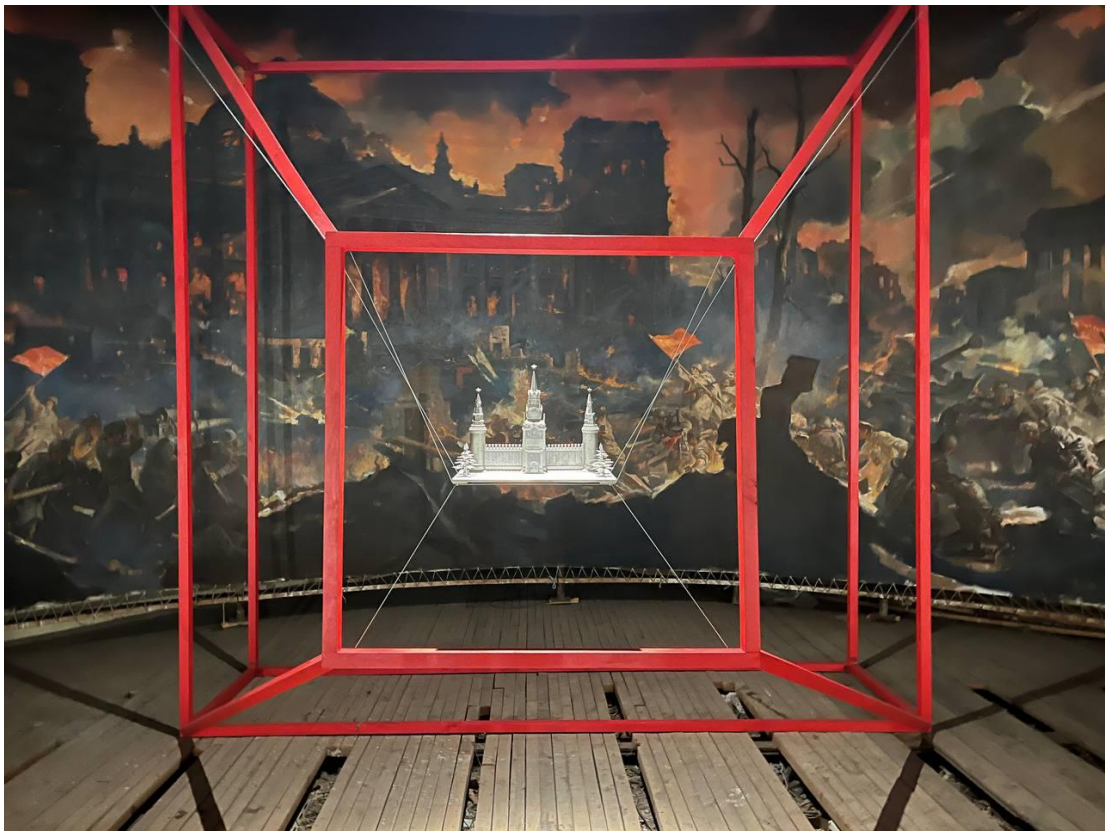
Додаток 49

«Бойовий гусак» Наталі Дремлюги

Додаток 50

Інсталяція «Зникома точка» з Національного музею історії України у Другій світовій

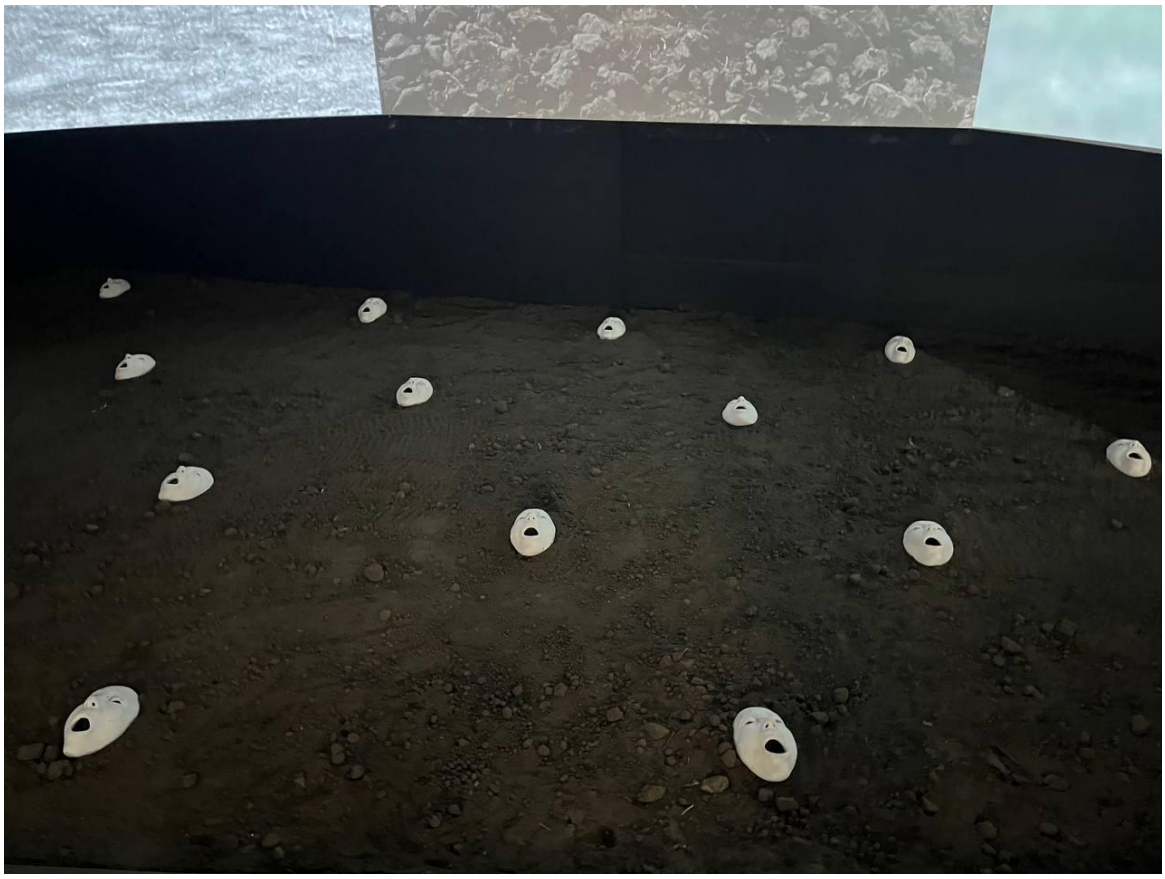
Додаток 51

Інтерактивна інсталяція «Голос тиші» з Національного музею історії України у Другій світовій

Додаток 52

Інсталяція «Голоси» з мистецького проєкту «Чорнозем» з Національного музею історії України у Другій світовій

Додаток 53

Інтерактивна меморіальна стіна «Зафіксуй в музейному просторі свою родинну історію про Другу світову війну» з Національного музею історії України у Другій світовій

